

ИЖТИМОЙ ЭКОЛОГИЯ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ИҚТИСОДИЁТ УНИВЕРСИТЕТИ

Қ.Н.АБИРҚУЛОВ, А.АБДУЛҚОСИМОВ,
Ш.ХАМДАМОВ

ИЖТИМОЙ ЭКОЛОГИЯ

Ўзбекистон Республикаси
Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги
олий ўқув юртлариаро илмий-услубий бирлашмалар
фаолиятини мувофиқлаштирувчи кенгаши томонидан
олий ўқув юртларининг иқтисодий таълим йўналишлари
талабалари учун ўқув қўлланма
сифатида тавсия этилган

Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашриёти,
Тошкент 2004.

00,33
#150

**THE MINISTRY OF HIGHER AND SECONDARY SPECIAL
EDUCATION OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN**

TASHKENT STATE ECONOMIC UNIVERSITY

**ABIRKULOV K.M., ABDULKOSIMOV A.,
KHAMDAMOV SH.**

SOCIAL ECOLOGY

This manual is recommended by the group of “regulating the activities of scientific organizations of higher education” of the Ministry of higher and secondary special education, for the students of higher education establishments majoring in economy

©Узбекистон ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашриёти,
Тошкент 2004.

Абирқулов Қ.М., Абдулқосимов А., Ҳамидов Ш. Ижтимоий экология (Ўқув қўлланма). – Т.: ТДИУ, 2004. – 112 бет.

Ушбу ўқув қўлланмада «Ижтимоий экология» фанининг назарий асослари, турли миқёсдаги, айниқса Ўзбекистондаги инсон экологияси муаммоларининг сабаб ва оқибатлари, ижтимоий-экологик жиҳатлари ёритилган.

Қўлланма жамият ва инсон ўртасидаги ўзаро муносабатларни фалсафий ва табиий-илмий англашнинг моҳияти, ижтимоий экологиянинг мақсад ва вазифалари баёнини ўз ичига олган. Унда, шунингдек, ижтимоий-экологик муаммоларни ҳал этишда иқтисодий сиёсат ролини кўрсатишга муҳим ўрин ажратилган.

Ўқув қўлланма иқтисодиёт йўналишидаги олий ўқув юрталарининг талабалари учун мўлжалланган.

Масъул муҳаррир: и.ф.д., проф.

Ш.Р.Холмўминов

Такризчилар: г.ф.н., доц. Ш.Азимов;

г.ф.н., доц. А.Ҳожиматов;

г.ф.д., проф. А.Ваҳобов

SAHARQAND IQTISODIY VA
XIZMAT VA SERVIS SOHASI
AXBOROT RESURS MARKAZI

№

440436

Abirkulov K.M., Abdulkosimov A., Khamdamov Sh. Social ecology (Manual). – T.: TSEU, 2004. – 112 pages.

The manual is about theoretical basis of the course of Social ecology. It covers the reasons and results of human ecology problems and social ecology in the Republic of Uzbekistan.

The manual also explains philosophical and natural scientific relations between society and human, social goals of ecology and tasks. Social ecologic problems and role of economic politics are covered while solving social ecologic problems.

The manual is designed for the students studying in the sphere of economy. .

Responsible editor: doctor of economic science,
prof. Holmuminov Sh. R.

References: candidate of geographical
science Azimov Sh.
candidate of geographical
science Hojimatov A.
doctor of geographical science,
prof. Vahobov A.

КИРИШ

Ўзбекистон Республикасида «Таълим тўғрисида»ги Қонунни ҳамда «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»да режалаштирилган вазифаларни ҳаётга татбиқ этиш учун кенг миқёсдаги чора-тадбирлар амалга оширилмоқда.

Улар орасида Олий мактабни замон талабига мос ва хос дарсликлар, ўқув қўлланмалари билан таъминлаш масаласи долзарб аҳамиятга эга эканлиги ажралиб туради. Чунки, иқтисодий ислохотларнинг иккинчи босқичи қамровидаги муҳим масалаларнинг ижобий ҳал этилиши кўп жиҳатдан халқ хўжалигини ҳар томонлама етук, билимдон ходимлар билан таъминлашга боғлиқ. Бунда иқтисодчи-экологлар тайёрлашда «Ижтимоий экология» фани ўзига хос ўрин тутди. Ушбу ўқув қўлланма масаланинг шу жиҳатлари эътиборда тутилиб, мамлакатимиз иқтисодиётида, табиатдан фойдаланиш иқтисоди жараёнларида сўнгги йилларда рўй берган ўзгаришларни ҳисобга олган ҳолда тайёрланди.

«Ижтимоий экология» бошқа экологик фанлар қатори инсонларнинг амалий эҳтиёжлари сабабли юзага келди.

У, кейинги йилларда табиий, ижтимоий ва техникавий фанлар билан уйғун ҳолда жадал шаклланиб, ривожланиб бормоқда. «Ижтимоий экология» шунинг учун ҳам зарурки, фанлар орасида фақат у жамият ва табиатнинг ўзаро таъсирини сифат жиҳатидан янги тизим даражасида ўрганишга ва табиатдан оқилона фойдаланишнинг илмий асосларини ишлаб чиқишга хизмат қилади. Шунингдек, инсонларнинг дунёқарашлари, ўзлари яшаётган дунёга муносабатларида содир бўлаётган ўзгаришларга ҳам кучли туртки беради.

Ушбу ўқув қўлланма айнан шу масалалар доирасида фикр юритади. Унда ижтимоий-экологик муаммоларни ҳал этишда иқтисодий сиёсат ролини кўрсатишга муҳим ўрин ажратилган, бозор муносабатларига ўтиш шароитида иқтисодиётни экологийлаштириш муаммоларига маълум даражада эътибор берилган. Экологиянинг ижтимоий-демографик, ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий жиҳатлари, экологик таълим-тарбия муаммолари атрафлича баён этилган.

«ИЖТИМОЙ ЭКОЛОГИЯ» ФАНИНИНГ ПРЕДМЕТИ ВА МАЗМУНИ

1.1. «Ижтимоий экология» фанининг предмети

Жамият тараққиёти қонуниятларини илмий англаш, инсонни ижтимоий феномен сифатида кўрсатиш унинг тараққиётини тўғри белгилаш имконини беради. Жамият аъзоларининг ўзаро муносабатлар жараёнида яратган ижтимоий ва руҳий муҳитлар таъсири ижтимоий-экологик экотизим дейилади. Ушбу илм тармоғи қайси объектив борлиқни ва унинг қайси жабҳасини ўрганишни, бундан мақсади нима эканлигини ҳамда шу соҳада доимо ҳукм сурувчи қонуниятлар жамият манфаатларига қандай хизмат қилишини англашга кўмаклашади.

Одамзот биоижтимоий мавжудот бўлганлиги туфайли, унинг биологик моҳияти билан бир қаторда ижтимоий ва руҳий қисминини сақлаб қолиш зарур. Чунки биосферанинг таркибий қисми бўлган, тирик мавжудотларнинг олий шакли ҳисобланган инсон бир пайтнинг ўзида ҳам табиий муҳитда, ҳам ижтимоий ва руҳий муҳитларда яшайди. Шу боисдан у биологик, ижтимоий ва руҳшунослик қонуниятлари бўйича ривожланиб боради ҳамда уларнинг доимий ўзаро таъсири остида бўлади.

Ҳар бир давлатнинг ички ва ташқи сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий фаолияти натижасида юзага келаётган инсонлар ҳаёт-мамотининг ижтимоий муҳити «макроижтимоий муҳит» дейилади.

Бу фан табиат, ижтимоий ва техника фанларининг энг муҳим қарашларини умумлаштирган ва яхлит ҳолда уйғунлаштирган фандир.

«Ижтимоий экология» нисбатан янги фан бўлиб, уни изоҳлашда бир фикрлилик йўқ, ҳатто кўпинча ижтимоий фанлар тизимида бу фаннинг ўрни тўғрисида тортишувлар мавжуд. Урганадиган нарсани аниқлаш учун, «Ижтимоий экология» ижтимоий фанлар орасида йўқ, деган нуқтаи назарни соқит қилиб, унинг фан сифатида пайдо бўлиш ва расмийлаштириш жараёнини кўздан кечириш зарур. Аслида «Ижтимоий экология»нинг пайдо бўлиши ва ривожланиши «Социология»нинг атроф-муҳит муаммоларига, яъни инсон экологиясига ижтимоий нуқтаи назардан ёндашишга қизиқиш ортиб бораётганини кўрсатади. Дарҳақиқат, олдин «Инсон экологияси», кейин эса, «Ижтимоий экология»нинг пайдо бўлиши ҳам шундан далолат.

«Ижтимоий экология» ҳар хил, ҳатто қарама-қарши изоҳларга асослангани сабабли узоқ вақт шаҳар социологияси, урбанизацияси сифатида мавжуд бўлади. У ҳақдаги тушунча, унинг нусха ва назарияси макон-ижтимоий тузилма ва жараёни, айнама, аҳолиси кўпайиб кетган катта шаҳарлар доирасида, умумий тушунтириш ҳамда изоҳлашнинг тимсоли сифатидаги вазифани бажариб келмоқда.

Табиат инсон учун ягона макон, у одамни турли озиқ-овқат маҳсулотлари, кийим-кечак, уй-жой ва бошқа зарурий буюмлар билан таъминлайди.

Аҳолининг экологик онги табиат муҳофазасини мунтазам амалга оширишда асосий ижрочи омил ҳисобланади. Аҳолининг барча табақалари — боғча ёшидаги ёш болалардан тортган, мўйсафид отахон ва онахонларгача атроф-муҳитга яқдил, ижобий фикрда бўлишлари, унга зиён-заҳмат етказмаслик руҳида тарбияланишлари керак. Мамлакатимиз зиёлилари — тарбиячи, ўқитувчи, оммавий ахборот воситалари хизматчиларининг бугунги, бирдан бир вазифаси — жамиятимиз ижтимоий ва руҳий муҳитлари тозалигини сақлаш ва аҳолига экология маънавияти асосларини ўргатиб боришдан иборат. Шундай қилиб, инсон яшаб турган муҳитни барқарор вазиятда асраш, унинг биоижтимоий тадрижий ривожланиш жараёнини меъёрий ҳолатда сақлаб қолиш, демакдир.

1.2. «Ижтимоий экология» фанининг шаклланиши ва ривожланиши

«Ижтимоий экология» нисбатан янги фандир. «Ижтимоий экология» биоэкология таъсирида шакллана бошлади. Шу сабабли, бу фан тўғрисидаги тушунчаларнинг катта қисми ўсимлик ва ҳайвонлар экологиясидан олинган. Бунда ижтимоий экология, ижтимоий география ва иқтисодий назариянинг макон-вақт ёндашувидан ҳам кенг фойдаланилган.

«Ижтимоий экология» Жаҳон уришидан сўнг фаол ривожланиш палласига кирди. Жаҳон социологларининг 1966 йилда бўлиб ўтган Бутунжаҳон конгресси «Ижтимоий экология»нинг оёққа туриши ва ривожланишига жиддий тўртки берди. Бу фanning жадал ривожланиши социологларнинг 1970 йили Варнада ўтказилган навбатдаги конгрессида «Ижтимоий экология» муаммолари бўйича социологларнинг Бутунжаҳон бирлашмаси — Тадқиқот қўмитасини тузиш имконини берди. Бу билан, аслида, «Ижтимоий экология» «Социология» мустақил соҳаси сифатида тан олинди ва унинг янада тезроқ ривожланиши ва предмети янада аниқроқ белгиланишига тўртки берилди.

XX асрнинг 10-20 йилларида «Социология»нинг янги соҳаси «шаҳар социологияси» номи билан пайдо бўлган «Ижтимоий экология» кўпроқ ғарб мамлакатларининг шаҳарларда одамларнинг ўрнашишини энг мувофиқ равишда ташкил этиш бўйича амалий вазифаларни ҳал эта бориш баробарида изчил ривожланди.

Машҳур Америка олими, инсон экологиясининг кўзга кўринган классик вакили Радерик Маккензи биринчилардан «Ижтимоий экология»га таъриф берди. У «Ижтимоий экология» фақат мазкур вақтда мавжуд экотизим билан алоқадор эмаслигини таъкидлаган. Инсон жонзотлари ўзаро таъсири оқибатида пайдо бўладиган фазога оид муносабатлар ва ҳаётни сақлаб қолиш бўйича муносабатлар экология ва маданий омиллар мажмуига реакция сифатида ўзгаришлар жараёнида муттасил бор бўлади. «Ижтимоий экология»нинг вазифасига табиий ва кўзгатувчи кучлар фаолияти қонун-қоидаларини тушуниб олиш учун ана шу жараёнларни ўрганиш киради.

Кейинги даврларда «Ижтимоий экология» хусусида яна бир қараш пайдо бўлди. Бу қарашнинг бунёдкорлари Л. Шуор ва Д. Дункан уни, экология мажмуи тўғрисидаги қараш, деб атадилар. Тўрт омил: популяция, муҳит, технология ва ташкилот экология мажмуини ташкил этади. Улар сабаб ва фаолият жиҳатидан ўзаро боғлангандирлар. Омилларнинг исталган биридаги ўзгариш, энг аввало, кичик даражага қаратилган классик экологиядан одамларни узоқлаштирмоқда. Янги, «Ижтимоий экология» тадқиқотларда ўзаро боғланган бир қанча даражалари, жумладан, макро-даражаси билан боғлиқ бўлади, деган фикр олға сурилмоқда.

Америкалик ижтимоий эколог К. Фланнери «Ҳар бир экотизимда инсоният ҳамжамиятларини таҳлил этишга ёндашиш барча ахборот берувчига ўхшаб, экология доирасида бўлади», деб ёзган эди.

«Ижтимоий экология» соҳасининг ривожланишига кўп хизмат қилган А. Хоули «Ижтимоий экология» ҳамма нарсани тушунишга қобилиятли бўлган ижтимоий фанга айланиши керак», деган фикрда ўзига хос «Ижтимоий панэкологизм»ни эълон қилади. Ана шу таълимотдан кўриниб турибдики, табиий шаклларга нисбатан муносабат бўйича материя ҳаракати ижтимоий шакллариининг етакчилик ролини рад этиш ғарб муаллифларини «Ижтимоий экология» хусусида умумий фикрга олиб келган.

Мутахассисларнинг бир қанча фанлар бўйича узоқ йиллар давомида олиб борган тадқиқотларида шу нарса маълум бўлдики, табиий-ижтимоий тўпламнинг вужудга келиши ва ри-

вожланиши ижтимоий ҳаёт ва табиатнинг ўзаро таъсирини тадқиқ этиш жараёнида фанларнинг бир-бирига кириб бориш жараёни кучаяди.

1.3. «Ижтимоий экология» фанининг бошқа фанлар билан алоқаси

«Ижтимоий экология» бир қатор амалий муаммоларни тадқиқ этадиган шунчаки соҳа бўлмай, балки у ижтимоий, табиат муносабатлари қонуниятлари, инсоният ва атроф-муҳит ўзаро таъсирини аввал қулайлаштириш, кейин эса мувофиқлаштириш қонун-қоидалари ва усуллари тўғрисидаги уйғунлашган фандир.

Ижтимоий-экологик муаммолар ривожланишининг ҳозирги босқичида уларни тизимли таҳлил этиш марказий вазифа бўлиб қолди. Фан сифатида «Ижтимоий экология»нинг мантиқий тузилишини кашф қилиш, табиий-ижтимоий жараёнлар ҳаракатини кучайтириш ва мувофиқлаштириш тўғрисидаги уйғунлашган фан сифатида «Ижтимоий экология»нинг шаклланиши, хусусияти ва қонун-қоидаларининг ўзига хослигини диалектик тадқиқ этиш бундай таҳлилни умуий назарий асосига айланмоқда.

«Ижтимоий экология» — бу уйғунлашган фан бўлиб, инсон, жамият ва табиатнинг ўзаро муносабатлари қонуниятларини тадқиқ этади. У ижтимоий-экология тизими ривожда эволюцияни таъминловчи ижтимоий-табиий муносабатларни қулайлаштириш ва мувофиқлаштириш тўғрисидаги фандир.

«Ижтимоий экология» тирик нарсалар экологияси ва Ер сайёраси экологиясидан тубдан фарқланади. Гап шундаки, фақат одамлар (жамият)гина модда ва табиат кучлари шаклини ўзгартириб, меҳнатнинг ижтимоий ривожланиши жараёнида ахборот оқимларини кучайтириш ва ўзгартириш орқали ўз ҳаётини дунёга келтиради.

«Ижтимоий экология»нинг микротузилиши алоҳида фанлар ютуқларини уйғунлаштирувчи учта бўлакни, яъни ишлаб чиқариш экологияси (табиатдан фойдаланиш тарихи ва назарияси тўғрисидаги таълимот), инсон экологияси (марказий бўлак) ва фазо (глобал) экологиясини ўз ичига олади. Алоҳида фанлар (табиат, ижтимоий, техникавий) бир хил объект (жамият-инсон-техника-табиий муҳит тизими)нинг турли томонлари ва ҳолатлари тўғрисидаги билимларни ўргатади.

Мазкур тизим ҳаракати ва унинг элементлари тўғрисидаги алоҳида илмий билимлар тегишли табиий, ижтимоий, техникавий фанлар гуруҳи доирасида умумлаштирилиб, кейин эса гносеологик умумлаштириш маҳсулотлари амалий эҳтиёжлари ва мақсад-

лар асосида кўрсатиб ўтилган бўлакларда уйғунлашган вақтдагина «Ижтимоий экология» меъёрий ривожланиши мумкин.

1.4. «Ижтимоий экология»нинг тадқиқот доираси

«Умумий экология» каби, «Ижтимоий экология» ҳам ўзининг тадқиқот объектига эгадир. Ижтимоий экология тизими «Ижтимоий экология»ни ўрганадиган объектдир.

«Ижтимоий экология» тизими, бу биргаликда яшайдиган, ўзаро диалектик бирлик ва алоқада бўладиган турли ижтимоий гуруҳ, бирлик ва популяциялар ҳамда улар атрофидаги табиий ва ижтимоий-иқтисодий кичик тизимлар мажмуидир. Бу тизим ер шарини қамраб олган (глобал) регионал ва маҳаллий тизимларга бўлинади.

Ер шарини қамраб олган «Ижтимоий экология» тизимида сайёрамиз табиати, бутун инсоният жамияти ўзаро таъсирда бўлади. Регионал ва маҳаллий «Ижтимоий экология» тизимида инсоният жамият руҳлари атроф табиий муҳити билан турли даражадаги кўпроқ ёки автоном бошқариладиган маъмурий хўжалик бирлиги: давлат, маъмурий вилоят ва туманлар, шаҳарлар, тўлиқ қишлоқ хўжалик корхоналари доирасида ўзаро таъсирда бўлади.

Шундай қилиб, «ижтимоий экология» тизимининг даражама-даража тузилмаси пайдо бўлади: давлатлардан иборат глобал тузилма, ундан кейин вилоятлардан, охиригиси туманлардан иборат тузилма, улар шаҳар ва қишлоқ хўжалиги тузилмаларини ўз ичига олади. Ўз навбатида, ҳар бир «Ижтимоий экология» тизими икки асосий кичик тизим табиий ва ижтимоий-иқтисодий тизимлар қўшилишидир. Улар қуйи даражадаги тизимлардан ташкил топади, табиийси жонли ва жонсиз, ижтимоий-иқтисодий, демографик ва хўжалик тизимлари қўшилишидан иборатдир.

Бундан ташқари, ҳар бир кичик тизим таркибий қисмлардан иборат бўлади: табиийси — ер қобиғи қалинлигининг юзасига яқини: тупроқ, ўсимлик, ҳайвонат дунёсини, ер юзаси остидаги сувларни, атмосфера ҳавосини; ижтимоий-иқтисодийси — аҳоли, уй-жой, корхоналар, муҳандислик иншоотлари, коммуникациялар, транспорт ва инсон хўжалик фаолиятининг бошқа объектларини ўз ичига олади.

«Ижтимоий экология» тизими жўшқин тизимдир. Унинг кичик тизимлари ва таркибий қисмлари узлуксиз ўзгаради ва ўзаро таъсирда бўлади. Меъёрий ривожланадиган ижтимоий экология тизимларида улар жўшқин мувозанат ҳолатида бўлади. Агар антропоген таркибий қисмларининг генертропофланган ривож бу

мувозанатни бузса, ижтимоий экология тизими келиб чиқадиган барча ижтимоий-иқтисодий оқибатлари билан бирга таназзулга юз тутади. Марказий Осиё ижтимоий экология тизими бунинг классик мисолидир, бу минтақанинг табиий ва ижтимоий-иқтисодий кичик тизимларида бўхрон вазият пайдо бўлган.

«Ижтимоий экология» тизимининг ҳар бир таркибий қисми шу қисмнинг вақт ва макондаги ўзгарувчанлигини ифодаловчи бир қатор кўрсаткичлар билан тавсифланади. Бу кўрсаткичлар ижтимоий экология тизими жўшқин мувозанатига таъсир этувчи омиллар ва айни вақтда ижтимоий экология тизими умумий ҳолатини акс эттирадиган индикаторлар ҳисобланади. Бу билан жамиятта, мақсадга йўналтирилган хўжалик фаолияти воситасида ўзининг тартибга солувчилик вазифасини бажариш имкони берилади. Шундай қилиб, ижтимоий экология тизими ўз-ўзини тартибга соладиган кибернетика тизимларидан иборатдир. Уларнинг жўшқин мувозанати, табиий экология тизимларидан фарқли ўлароқ, ижтимоий онг, жамият ва табиатнинг коэволюцияси томонидан таъминланиши керак.

Ҳар бир «ижтимоий экология» тизимининг жўшқин мувозанатини, унинг энг қулай фаолият тузилмаси таъминлайди. Бу тузилма энг қулай функционал зоналаштириш ва табиатдан фойдаланишнинг энг қулай тартибини ўз ичига олади. Энг қулай функционал зоналаштириш хўжалик йўсинида фойдаланиш кўринишлари — деҳқончилик, яйловчилик, ўрмончилик, саноат, дам олиш жойлари, кўриқхона ва бошқалар ўртасида ижтимоий экология тизими худудий бойликларини ижтимоий экология жиҳатидан энг оқилона, яъни ижтимоий, иқтисодий ва табиий муҳофазалаш талабларини ҳисобга олган ҳолда тақсимлашдан иборатдир. Табиатдан фойдаланишнинг энг қулай тартиби эса, ижтимоий экология тизими турли-туман кўринишдаги табиий бойликлардан иқтисодий жиҳатдан энг кўп фойда олишни кўзлаб фойдаланишдан иборатдир. Бунда геоэколотизимни ташкил этувчи таркибий йўл қўйилган чегарадан ортиқ юк тушмаслиги керак, албатта.

1.5. «Ижтимоий экология»нинг вазифалари

«Ижтимоий экология» предметининг таҳлили, бу фан маҳсус фанларга хос хусусиятта эга бўлмаслигини кўрсатади, зеро у воқеликнинг асосий соҳалари — инсон, жамият, табиат ўртасидаги чуқур алоқаларни очиб беради. Бу «Ижтимоий экология» «Жамият-инсон-техника-табиий муҳит» тизимлари бир бутунлиги ва бир-бирини тақозо қилишини тадқиқ этадиган уйғунлашган

фан эканлигидан далолат беради. Унинг ўзига хослиги яна шундаки, у материянинг мажмуи ва тизим сифатида олинган ижтимоий ва бошқа барча ҳаракат шакллари ўртасидаги қонуний алоқаларни ўрганади. Бу фан табиий-илмий ва ижтимоий фанларни уйғунлаштирувчи «Фалсафий материализм»нинг умумий услуби яти негизда шаклланади ва ривожланади.

Г.А.Бачинский адолатли равишда таъкидлаганидек, «Ижтимоий экология» уйғунлашган фанлараро хусусият мавжуд бўлгани учун тизимли бир бутунликка эга. Назарий асоси «Материалистик диалектика» бўлган бу фан «География», «Иқтисодиёт», «Табиатдан фойдаланиш иқтисодиёти», «Биоэкология», «Муҳандислик экологияси» ва ҳоказоларнинг ижтимоий-табиий қарашларини уйғунлаштиради.

«Ижтимоий экология» назарий (фундамент) ва амалий йўналишларга эга. Инсоният жамиятнинг атроф табиат муҳити билан ўзаро таъсири қонуниятларини ўрганиш, жамият ва табиатнинг ўзаро мувофиқлашган (балансланган) таъсири умумий назариясини ишлаб чиқиш назарий жиҳатдан «Ижтимоий экология»нинг предметиدير. Регионал ва маҳаллий ижтимоий экология тизимларини мажмуий (мажмуа) ўрганиш ва мажмуалаштириш (моделлаштириш)ни «Ижтимоий экология» предмети дейиш мумкин. Бунда шу тизимларнинг қулай фаолият-тузилмасини аниқлаш мақсад қилиб қўйилади.

«Ижтимоий экология»нинг асосий вазифаларини аниқлаётган жамият ва муҳитнинг ўзаро таъсирини акс эттирадиган «Экология»га нафақат тушунча сифатида, балки экологиянинг ижтимоийлиги сифатида ҳам эътибор бериш лозим. Бунинг маъноси шуки, «Ижтимоий экология» тадқиқотлари маълум меъёردа ижтимоий тузилмаларга, ижтимоий тузилмалар бошқарувчи жамоат-ишлаб чиқариш технологиясига мос келишини аниқлашга, жамият ва атроф-муҳитнинг ўзаро таъсирини қулайлаштиришга, инсониятнинг бутун ер шарига тааллуқли муаммоларини ҳал этишга қаратилиши керак. Шундай қилиб, ижтимоий тузилмаларга мувофиқ келадиган қолипларни (моделларни) ишлаб чиқиш «Ижтимоий экология»нинг энг муҳим вазифасидир.

Ижтимоий тузилмаларнинг ўзи ҳам, жамоат-ишлаб чиқариш технологияси мазмуни, жамиятнинг бутун ҳаёт фаолияти шу жамиятнинг ижтимоий аҳамиятли эҳтиёжлари билан ҳал қилувчи даражада боғлиқдир.

Зиддиятли цивилизациянинг бутун тарихий даври, ўзгартирувчи технологиянинг ҳукмронлиги моддий эҳтиёжлар устун туриши билан тавсифланган. Моддий бойлик яратиш тараққи-

ётни ҳаракатга келтирувчи асосий мазмун (мотив) сифатида майдонга чиқди. Аммо бундай тараққиёт ўзининг табиий чега-расига эга бўлиб, сайёра ва унинг биосфераси пировард аҳами-яти билан ер шари экологик бўҳронга интилган бўлади.

Инсон табиатига энг муносиб ва унга айнан ўхшайдиган эҳтиёжларни инсон ва инсоният жамияти моҳиятидан чиқара билиш ҳамда уни ижтимоий аҳамиятли даражага кўтариш «Иж-тимоий экология»нинг энг муҳим вазифасидир. Бу эҳтиёжлар инсоннинг чексиз вужудга келаверишида рағбатлантирувчи ва ўзгартирувчи омил бўлишга қодирдир. Афтидан, бундай эҳтиёж-ларни маънавий, ақлий фаолиятдан келтириб чиқариш лозим бўлади.

Маънавий ривожланиш моддий ривожланишдан фарқли ўлароқ, чексиздир. Бундан ташқари, унинг энг жиддий устунли-ги шундаки, у бошқа бировнинг ҳисобига амалга оширилиши мумкин эмас, унга бошқаларга қандайдир зарар етказмаган ҳолда ҳар бир киши эришиши мумкин. Бинобарин, шуни ҳам назарда тутиш лозимки, ақлий ривожланиш бўлмай, лаззатланиш ва кайф-сафони кўзлайдиган муайян маънавий эҳтиёжларни қондириш табиат ва жамиятга зарар етказди.

Кўпгина тадқиқотчиларнинг фикрига кўра, жамият би-лан табиат ўртасидаги ўзаро муносабатларни мувофиқлашти-риш, «Ижтимоий экология» тизимларида табиий ва антропоген таркибий қисмларни мувофиқ равишда уйғунлаштирадиган ҳамда одамларнинг санитария-гигиена, нафосат ва моддий эҳтиёжла-рини қондирадиган сифат жиҳатдан янги табиий маданийлаш-ган ҳаёт муҳитини яратиш ҳамда қўллаб-қувватлаш «Ижтимо-ий экология»нинг асосий вазифасидир. Мазкур вазифа регио-нал ва маҳаллий ижтимоий экология тизимлари энг қулай фао-лиятини таъминлайдиган тузилмалар яратиш воситасида ҳал этилиши мумкин.

Қисқача хулосалар

«Ижтимоий экология» табиат, ижтимоий ва техника фанларининг энг муҳим қарашларини умумлаштирадиган ва бир бутун қилиб бирлаштирадиган уйғунлашган фандир.

Табиат инсон учун ягона макон, у одамни турли озик-овқат маҳсулотлари, кийим-кечак, уй-жой ва бошқа зарурий буюмлар билан таъминлайди.

«Ижтимоий экология» биоэкологик таъсирда шакллана бошлади.

«Ижтимоий экология»нинг микротузилиши алоҳида фанлар ютуқларини уйғунлаштирувчи учта бўлакни, яъни ишлаб чиқариш экологияси, инсон экологияси ва фазо экологиясини ўз ичига олади. Ижтимоий экология тизими ер шарини қамраб олган (глобал); регионал ва маҳаллий тизимларга бўлинади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. «Ижтимоий экология» фани нимани ўрганади?
2. «Ижтимоий экология» фанининг ривожланиш босқичлари.
3. «Ижтимоий экология» фани қайси фанлар билан алоқадор?
4. «Ижтимоий экология» фанининг бозор иқтисодиёти шароитидаги вазифалари нималардан иборат?

Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. - Т.: Ўзбекистон, 1997.
2. Шодиметов Ю.Ш. Региональные проблемы социальной экологии. - Т.: Ўзбекистон, 1992.
3. Шодиметов Ю.Ш. Ижтимоий экология»га кириш. - Т.: Ўқитувчи, 1994.
4. Лосев А.В., Провадкин Г.Г. Социальная экология. - М.: Владос, 1998.
5. Камаров В.Д. Социальная экология - Л., 1990.
6. Маркович Д., Ж. Социальная экология. - М. Просвещение, 1991.
7. Багинская Г.А. Основы социозкологии. - Л., 1993.

II боб

ИЖТИМОЙ ЭКОЛОГИЯНИНГ МУАММОЛАРИ ВА ҚОНУНЛАРИ

2.1. Ижтимоий-экологик муаммолар ва уларнинг оқибатлари

Экологик ҳалокатлар оқибатлари йил сайин даҳшатли тус олмақда. Биз бу ҳалокатлардан сақланиш устида эмас, балки уларнинг тарқалишини камайтириш, сайёрамизни ҳозирги аҳволга олиб келган замонавий цивилизациянинг техноген ва ижтимоий-маданий оқибатлари шиддатини тўхтатиш устида бош қотиришимиз керак. Бу эса эътиборни содир бўлаётган экологик ҳалокатларнинг сабабларини охиригача англаб олишга, чуқурроқ тадқиқ қилишга ва салбий оқибатлардан қутилиш йўларини излашга қаратмоғимизни тақозо этади.

Кўпгина тадқиқотчиларнинг фикрича, табиатдан фойдаланишда экология қонун-қоидаларига ҳали етарли равишда риоя қилинмаяпти. Лекин айти пайтда экология қонуниятларидан амалда фойдаланиш борасида дастлабки қадамлар қўйилмоқда. Экотизимларни бошқаришни ўрганиш, уларнинг тузилишини, алоҳида қисмлари ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг ўзгариб кетаётган муҳит шароитларида бир бутунлигини таъминлайдиган ўзаро таъсир этиш мажмуи ва бошқа жиҳатларини янада чуқурроқ ўрганиш зарурати туғилмоқда.

Моддаларнинг биологик айланишига мадад бериш экотизимнинг бош вазифасидир. У тизимни ташкил этувчи популяциялар ўртасидаги ўзаро муносабатлар асосида амалга ошади. Зотлар билан алоҳида популяцияларнинг ўзаро таъсири турли усулларда рўй беради. Аммо улар орасида биологик айланиш бош халқасини модда ва энергиялар бир шаклдан бошқасига айланишини таъминлайдиган оралик алоқалар катта аҳамиятга эга. Айти бир вақтда ҳар бир популяция муҳитдаги аниқ шароитларда турнинг яшаш вазифасини сақлаш ва қайта ишлаб чиқаришдир. Инсон табиат хазинасидан зарур бойликларни олар экан, аниқ популяция экотизимида қандай алоқаларни бузаётганига кўпинча бефарқ қарашади.

Ҳайвонлар ва ўсимликлар популяцияларидан кўп ҳолларда уларнинг жинси ва ёш тузилмаси ўрганилмай, зичлиги, туғилиши ва ўлиши, янгиланиш имкониятлари ҳисоб-китоб қилинмай фойдаланилади. Бу биологик бойликларнинг таназзулга тутишигагина эмас, балки шу ҳудудда турларнинг йўқолиб ёки бутунлай қирилиб кетишига олиб келади.

2.2. Табиий ресурслардан интенсив фойдаланиш ва бошқа усуллар орқали жамиятнинг экотизимга таъсири

Табиий ресурслардан интенсив фойдаланиш ва бошқа усуллар орқали жамиятнинг экотизимга таъсири оқибатида антропоген юкнинг ўсиши табиий бойликларнинг зарарланишига олиб келади. Инсон популяцияси миқдорининг ғоятда ортиши ҳамда модда ва энергиянинг инсон популяция орқали ҳаракат қилиши табиий экология тизимларининг алмашилиши ёки бутунлай йўқ бўлиб кетишини келтириб чиқаради. Инсоният жамиятига хос бўлган моддий қайта ишлаб чиқариш туфайли бу таъсирнинг ортиши ва янги техникани қўллаш, ҳозирнинг ўзидаёқ инсон популяцияси ер шарининг катта маконларидан нафақат бош трофик йўл (канал)га, балки барча даражадаги биогеноценозга ўзгартирувчи бош кучга айланган.

Экотизимларни таҳлил қилаётганда, инсон уларнинг ички тузилмаларидан ажратиб олинади ва тизим устига қурилган ижтимоий ҳодиса сифатида кўздан кечирилади. Лекин бу инсоннинг экология тизими билан бевосита ва билавосита алоқаларини ҳамда бу алоқаларнинг экотизимда модда алмашинуви-га таъсирини сира ҳам истисно этмайди.

Цивилизация давригача инсон популяция сифатида табиий экотизимнинг ва экотизимлар устига қурилган бирликлар элементи бўлган, нисбатан тартибга солинган ўзаро алоқа тузилмалари ва вазифаларига қўшилган. Энди эса вазият шундайки, инсоннинг техникавий фаолияти таъсири натижасида табиий экотизим ёппасига инқирозга учратмоқда.

Ҳозирги пайтда экологлар табиатнинг табиий ҳолати қандай ўзгараётгани, организм муҳитнинг ўзгараётган шароитларига қандай мослашаётгани каби масалаларни ҳал этишлари, аниқ олинган экотизимларда антропоген жараёнларнинг йўл қўйилиши мумкин бўлган метёрларини аниқлашлари маҳсулотларда моддаларнинг биологик айланишини таъминлайдиган технология лойиҳа ва жараёнларини ишлаб чиқишда қатнашишлари, sanoat ва аҳоли тўпланган ҳудудларда экотизимни тиклаш ва барпо этиш услубларини ишлаб чиқишлари керак. Бошқача қилиб айтганда, табиий экотизимларни, уларнинг ўзгаришига олиб келадиган антропоген фаолият ўртасидаги тўғри ва такрорий алоқа ҳамда таъсир йўллариини ўрганиш зарурати туғилмоқда. Шунинг учун ҳам инсоннинг экотизимга таъсирини ўрганиш ва туркумлаш биринчи ўриндаги вазифадир.

2.3. Табиатда экотизимга таъсир қилувчи антропоген омилларнинг турлари ва оқибатлари

Эколог Н.А.Малтиновский қуйидаги асосий антропоген таъсирларни ажратиб кўрсатади:

– абиотик муҳитни ўзгартирувчи таъсирлар. Улар техника воситалари билан муайян мақсадни кўзлаб атайин кўрсатилади ёки кўшимча хўжадик фаолияти натижасида юзага келади. Бу таъсирлар биотик тизимларнинг муҳитга мавжуд мослашув ҳолатини бузади, агар кўрсатиладиган таъсир ўз жадаллиги бўйича экотизимнинг бузилган мувозанатларини тиклаш чегараларидан ўтиб кетса, уларни қайта қуришга олиб келади. Бундай чегарадан чиқиб кетиш ҳоллари геологик, гидрология ва метеорология шароитларининг бузилиши, организм ёки бошқа бирикмалар ҳаётини чегараловчи биогенларни қалаштириб ташлаш, сув, ҳаво, тупроқ таркибий қисмлари ўртасидаги нисбатларнинг ўзгариши ва бошқа ўзбошимчаликлар оқибатида рўй беради. Улар экотизимни одат бўлиб қолган дастурдан чиқаради. Бу ўзгаришлар саноат, мелиорация, қишлоқ хўжалиги, урбанизация сабабли амалга ошади. Бу ўринда таъсирлар абиотик элементлар, қадриятлар ўзгаришига ва шу пайтгача мазкур шароитларда бўлмаган янги элементларни жорий қилишга олиб келади;

– муҳит шароитлари антропоген ўзгаришларнинг биотик таркибий қисмлар ҳаёт фаолиятига восита ёрдамида таъсири. Шароитларнинг бу ўзгаришлари организмлар ҳаёт фаолиятини кучайтиради ёки сусайтиради ва уларнинг муҳит шароитига таъсирини оширади. Бундай ҳолатлар тупроқ ҳосил қиладиган жинслар, тупроқ бузилишида, ер ости сувлари даражаси, ҳудуднинг сув таъминоти беқарор ўзгарганда кузатилади. Муҳит шароитларининг техника воситалари ёрдамида ўзгариши биоларга энг жиддий таъсир кўрсатади.

Тирик организмларга техниканинг бевосита таъсири – тирик организмларга техника воситалари билан далаларга ишлов беришда, ҳосилни механизмлар ёрдамида йиғиштиришда, поезд, автомобиль, транспорт ҳаракати вақтида, электр тармоқларини қуришда, сув бостиришда, ҳудуд кечаси ёритилганда рўй беради. Бу жараёндаги йўқотиш оддий механика ёрдамида йўқотиш ҳисобланади. Бевосита механик таъсирнинг бошқа кўринишлари, бу – популяция ёки биогеоценозни автомобиль йўллари, темир йўллари, дамбалар қураётганда турли техникавий тўсиқлар билан майда қисмларга бўлиб ташлашдир. Қурилиш вақтида пайдо бўладиган вазиятларда анъанавий вазифаларни бажариш учун популяциялар камлик қилиб қолиши мумкин. Бундай тўсиқлар

AXBOROŖ RESURS MARKAZI

№

440436

зотларнинг кўчиб юришига қаршилиқ қилади, генефонд ва эволюция жараёни ўзгаришини келтириб чиқаради.

Биотларга бевосита тўғридан-тўғри таъсир кўрсатувчи омиллар. Улар фойдали ўсимликларни йиғиш, саноат жамиятга эга бўлган ҳайвонларни тўғридан-тўғри овлаш ёки отиб олиш, организмларни ёки алоҳида турлар ҳимоясини йўқотиб юбориш кўринишларида намоён бўлади. Хулоса қилиб шунни айтиш мумкинки, инсон ва техника муайян маънода экологияга оид илмий-тадқиқот дастурларининг бир қисмига айланади. Бундай шароитларда табиий экотизимларда инсон ва техникани ўрганиш умумий экологиянинг ижтимоий экологияга жалб қилинадиган қисми учун асосий вазифа ҳисобланади. «Умумий экология»нинг бу қисми нафақат назарий, балки амалий йўналишга ҳам эга бўлиши, экотизимни қулайлаштирадиган хўжалик тадбирларини ишлаб чиқиш заруриятини юзага келтиради.

2.4. Ижтимоий экологиянинг асосий қонунилари

Мантикий фондида предметни тавсифлайдиган қонун-қондалар муайян фаннинг муҳим кўрсаткичидир. Фан кашф этган қонуниятлар унинг гнесиологик етуқлигидан ва амалиётга жавоб бериш қобилиятидан дарак беради. Жамият ва табиий муҳит ўзаро таъсирининг муҳим йўналишларини ақс эттирадиган қандай қонунилар. «Ижтимоий экология» фан сифатида мавжудлиги ҳақидаги фикрларни асослаши мумкин.

Эколог олимларнинг фикрига кўра, жамият тавсифи унинг томонидан, ўз табиат муҳитидан ва ҳаёт фаолиятининг табиий бойликларидан фойдаланиш тавсифини олдиндан белгилаши мумкин. Шу босидан биз табиий-ижтимоий контининум ичида жиддий, тарихан барқарор ва умумий бошлиқ сифатида табиатдан фойдаланиш тавсифига нисбатан ижтимоий тузумнинг бошқарувчилик роли қонунини қайд этишга ҳақлимиз. Унинг мазмуни мазкур жамиятнинг табиатдан фойдаланишига шундай иқтисодий, ижтимоий-сиёсий ва маънавий таъсир кўрсатишини ўз ичига оладики, у моддий ишлаб чиқариш соҳасини, ишлаб чиқариш кучлари ривожини тезлаштиради.

Юқорида кўрсатиб ўтилган қонун ҳаракатининг объективлиги материя ҳаракатининг ижтимоий шакли, шу матриця ривожининг қонуниятли маҳсули бўлиб, сифат жиҳатидан ўзига хосдир. Шундан келиб чиқиб, В.Д. Камаров тегишли мантикий таърифни, бойликни меҳнат воситалари билан қўлга киритишнинг ҳаёт воситалари табиий бойлигидан устунлиги қонунини таклиф этади.

Табиий муҳит ҳолати ва жамият ривожини тавсифининг энг мувофиқлиги қонуни. Ижтимоий-эколог Э.В. Гирусов табиий муҳит ҳолати ва жамият ривожини тавсифининг энг мувофиқлиги қонунини таърифлаб берган. Бу қонуннинг мазмуни шундан иборатки, табиий муҳит ҳолати ижтимоий ишлаб чиқариш усули ва ривожланишининг аниқ тарихий чегарасидир. Агар жамият ўша муҳитда қола туриб, ўзининг табиатга муносабати сифатини ўзгартирмай, ишлаб чиқаришни жадал ривожлантираверар экан, муайян босқичда экология бўҳрони ҳолатига киради. Бўҳроннинг ривожланиши эса, мазкур цивилизациянинг ҳалокати билан тугайди ёки жамият ишлаб чиқариш кучлари тавсифи ўзгаришига сабабчи бўлади.

Жамият ўз фаолиятининг табиатдаги узоқ, табиий-тарихий натижаларини ҳисобга олмай, ишлаб чиқаришни тартибсиз олиб боришдан тўхтамас экан, кўрсатиб ўтилган қонун мажбурий ҳаракатда бўлади. Э.В. Гирусов фикрига кўра, ҳозирги даврга келиб инсоният қудратли геологик кучга айланган бўлиб, табиат тикланишини, таъминлаш қобилияти вазифасини ўз зиммасига олиши керак. Бунда ўз-ўзидан равшанки, сайёрамизда бир-бирига қарама-қарши ижтимоий-иқтисодий тузумлар мавжудлиги, мазкур вазифани бажариш учун барча давлатлар ҳамкорлиги зарур. Иқтисодий ва ишлаб чиқаришнинг илмий-техникавий тараққиёти мавжуд бўлгани ҳолда бундай ҳамкорликнинг ҳар қандай суғлашуви глобал ижтимоий-экологик вазиятнинг кескинлашувига олиб келади.

Ойкуменанинг табиий-тарихий кенгайиш қонуни. Ойкуменанинг тарихий-табиий кенгайиш қонуни таъсирининг турли томонларини ҳозирги шароитларда «Тарих», «Биология», «Геология», «География» ва бошқа кўпгина фанлар ўрганмоқда. Шу билан бирга, бу йўналишдаги илмий маълумотлар фақат ижтимоий экология доирасида уйғунлашади. Инсоният ривожининг тарихий тажрибаси кўрсатишича, Ойкумена узлуксиз кенгайиб боради. Жамият тараққиёти билан унинг ишлаб чиқариш, амалий фаолияти чегаралари ўртасидаги такрорланиб турадиган алоқалари янада ривожланади. Ойкумена кенгайишининг географик-фазовий миқёслари юқорида айтилган уйғунлашишда техника фанлари, космонавтиканинг ҳам қатнашини талаб қилади.

В.И. Вернадский кашф этган ноосферанинг тўлқинсимон ривожланиши шамойили «Ижтимоий экология»нинг асосий қонунидир. У кейинги минг йиллар ичида меҳнат ва фан ноосферани ривожлантира бориб, биосфера ва Ернинг бошқа қатламларига таъсирини муттасил кенгайтира ва чуқурлаштира бор-

ганлиги тўррисидаги гоъни 1940 йилдаёқ матбуотда чоп этган эди. У шундай деб ёзган эди: «Биосферада сўнгги ўн мингинчи йилликда ўз аҳамияти бўйича «Эркин энергия»нинг янги шакли янгидан бунёд этилади; Инсоният маданияти энергияси ёки маданий биогеохимё энергия, деб аташ мумкин бўлган биогеохимёвий энергиянинг бу янги шакли ҳозирги вақтда ноосфера бунёд этаётган биогеохимёвий энергиядир... У организмларнинг ақлий фаолияти билан ҳаётнинг олий кўринишида мия ривожини билан боғлиқдир ва фақат ақлнинг пайдо бўлишидан эътиборан биосферанинг ноосферага ўтишини тайёрловчи шаклда бўлар экан». Вернадский бой илмий материални умумлаштириб, инсониятнинг маданий биогеохимёвий энергияси олдинга қараб ўсиши хусусида хулосага келади. Бу белгилар ноосфера ривожининг танаффуслари изчил қисқариши, орқага қайтмаслигидан далолат беради. Бир вақтнинг ўзида Ойкуменанинг кенгайиш жараёни давом этаётгани ва ижтимоий ҳаёт олға ривожланишини, планетамизнинг турли қисмларида цивилизация суръати ўзгараётгани ҳисобга олинган бўлса, ноосферанинг тўлқинсимон ҳаракати очиқ-ойдин бўлиб қолади. Ойкуменанинг кенгайиши тамойилидан фарқли ўлароқ, ноосфера тараққиёти кенгайиши тамом бўлиб, мазкур ҳудуд табиат муҳитини чуқур ўзлаштириш бошланганида жадалланади.

Қисқача хулосалар

Моддаларнинг биологик айланишига мадад бериш экотизимнинг бош вазифасидир. У тизимни ташкил этувчи популяциялар ўртасидаги ўзаро муносабатлар асосида амалга ошади.

Экотизимларни таҳлил қилаётганда инсонни уларнинг ички тузилмаларидан ажратиб олинади ва уни тизим устига қурилган ижтимоий ҳодиса сифатида кўздан кечирилади.

Ҳозирги пайтда экологлар табиатнинг табиий ҳолати қандай ўзгараётгани, организм муҳитнинг ўзгараётган шароитларига қандай мослашаётгани каби масалаларни ҳал этишлари, аниқ олинган экотизимларда антропоген жараёнларнинг йўл қўйилиши мумкин бўлган меъёрларини аниқлашлари керак.

Эколог олимларнинг фикрига кўра, жамият тавсифи унинг томонидан ўз табиат муҳитидан ва ҳаёт фаолиятининг табиий бойликларидан фойдаланиш тавсифини олдиндан белгиланиши мумкин.

В.И.Вернадский кашф этган ноосферанинг тўлқинсимон ривожланиши тамойили ижтимоий экологиянинг асосий қонунидир.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

- Ижтимоий экологиянинг қайси муаммоларини биласиз?
- Табиий ресурсларни камайиб кетиш сабаблари нимада?
- Экотизимга таъсир этувчи қайси омилларни биласиз?
- Антропоген омил турларини айтиб беринг.
- Бошқарувчилик роли қонуни ва мазмуни нимадан иборат?
- Жамият ривожини ҳаракатининг энг мувофиқлиги қонуни нима?

Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. - Т.: Ўзбекистон, 1997.
2. Шодиметов Ю.Ш. Региональные проблемы социальной экологии. - Т. Ўзбекистон, 1992.
3. Шодиметов Ю.Ш. Ижтимоий экологияга кириш. - Т.: Ўқитувчи, 1994.
4. Лосев А.В., Провадкин Г.Г. Социальная экология. - М.: Владос, 1998.
5. Холмуминов Ж. Экология ва қонун. - Т.: Адолат, 2000.
6. Камаров В.Д. Социальная экология. - Л., 1990.
7. Маркович Д.Ж. Социальная экология. - М.: Просвещение, 1991.

III боб

ИНСОННИНГ РИВОЖАЛИНИШИДА ИЖТИМОЙ-ЭКОЛОГИК ОМИЛЛАРНИНГ ТАЪСИРИ

3.1. Жамиятнинг табиат билан ўзаро муносабатлари ривожланиши ва ижтимоий-экологик муаммоларнинг пайдо бўлиши

Инсоният турмуш тарзига фан-техника тараққиёти катта таъсир ўтказиб, жамиятнинг табиат билан ўзаро муносабатини анча фаоллаштирмоқда. Бу ижтимоий ривожланишнинг энг асосий омилларидан биридир. Инсоннинг биосферага таъсир ўтказиши ҳам миқёси бўйича, ҳам жадаллиги бўйича кескин ўсганлиги бутун дунёда экологияга, унинг услубий ва амалий қўринишларига қизиқишни кучайтирмоқда. Эколог И.Т.Фроловнинг таъкидлашича, инсоният қудрати ғоятда ошиб бораётган техника воситалари ёрдамида табиат бойликларини жадал истеъмол эта бориб, ўз цивилизацияси ривожланиши ва биология тури сифатида ўзининг ўсиши шароитлари беҳад яхшилانганлиги бугунги кунда рад этиб бўлмайдиган ҳақиқатдир. Бироқ табиатни бўйсундира бориб, инсон ўз ҳаёт фаолиятининг табиий негизларига анча путур етказиб, жамият билан табиат ўртасидаги ўзаро таъсирни бузганлиги ҳам равшандир. Бу ижтимоий ва инсоният учун аҳамиятли бўлган экология муаммосининг моҳиятини ташкил этади. Бундай шароитда «Инсон экологияси» фанини ривожлантириш, унинг услубий ва ижтимоий-гигиена жиҳатларини тадқиқ этиш зарурати тобора ортиб боради. Мазкур фан одамлар ва табиат, инсон ва биосферанинг ўзаро муносабатини ҳаётнинг аниқ ижтимоий-иқтисодий ва сиссий шароитлари билан боғлиқ ҳолда ўрганиши зарур.

«Инсон экологияси»га материалистик ёндашиш бир томондан, унинг ҳам мажмуини, ҳам глобал тавсифини, иккинчи томондан эса, ижтимоий ривожланишнинг замонавий ишлаб чиқариш, фан-техника, маданият тараққиёти ўсишининг янада умумий жараёнлари билан боғлиқ ҳолда аниқ ижтимоий контекстда келиб чиқиши ва моҳиятини кўриш имконини беради. Илмий техника инқилоби даврида фан ва амалиётнинг қўздан-қўп йўналишлари ўз тадқиқотлари марказида тобора кўпроқ инсонни, унинг ижтимоий биологик табиатини, фаровонлигини кўрмоқдалар.

Инсон саломатлиги бугунги кунда жамиятнинг мураккаб тарихи ва ҳозирги тараққиёти оқибати эканлиги аниқланган. Шу боисдан тиббий санитария - гигиена тадбирларининг бирортаси

ҳам, улар қанчалик илмий асосланган ва техникавий ривожланган бўлмасин, ўз-ўзича жамият аъзоларининг соғлигини сақлаш ва ривожлантириш, муҳофаза қилишни таъминлай олмайди. Бунинг учун бутун жамиятни ижтимоий ишлаб чиқариш — иқтисодий тузилмасини илмий ташкил қилиш, меҳнат, дам олиш, маънавий ва жисмоний тарбия шароитларини вужудга келтириш, ҳаёт тарзи маданияти ривожлантирилишини тақозо этади.

Ушбу муаммолар жамиятнинг табиий шароитлар билан ўзаро таъсири тўғри ва бу таъсирни такомиллаштиришга йўналтирилгандагина ҳал этилиши мумкин. Бунда барча географик минтақалар, жонли ва жонсиз табиатдаги барча жараёнлар, планетамизнинг ҳамма соҳалари қамраб олинади. Ҳозирги даврда табиатни шунчаки муҳофазалаш эмас, балки инсон, табиат ва улар ўртасидаги мувофиқликни янада такомиллаштириш талаб этилади.

3.2. Табиатни муҳофаза қилишнинг инсон саломатлигига ижобий таъсири

Табиатни муҳофаза қилиш энг олий мақсад ҳар томонлама ривожланган инсон ва инсоният жамиятига эришишнинг энг муҳим воситаларидан биридир. Табиатгина экотизимнинг барча элементлари учун фақат ҳаётин зарур моддий шарт-шароитлар ва биогенезнинг бошқа элементлари билан боғлиқ равишда ҳаёт кечириш мумкин бўлган табиий муҳитдир. Биоижтимоий (жонзот) шароитда фақат инсонгина ўз экологик вазиятини ўзгартириш ва бир экотизимдан иккинчисига эркин равишда ўтиш қобилиятига эга. Инсониятнинг тарихий ривожланиши унинг табиий табиатга таъсир даражаси ўсиб бориши ва ўзи яшаши учун сунъий ижтимоий шароитлар яратилиши билан тугашиб кетган.

Фан-техника тараққиёти шароитида ижтимоий ҳаётнинг барча ҳодисаларига (ижтимоий-иқтисодий, тиббиёт-биология, экология ва бошқа) мажмуий ёндашиш зарурати пайдо бўлди. Бу ўтган даврларга нисбатан инсоннинг табиатга тажовуз қилиши энг фаол тус олаётгани билан боғлиқдир. Бундай тажовуз табиатга ҳам, инсоннинг ўзига ҳам, унинг ҳаёт фаолияти шароитларига ҳам жиддий таъсир кўрсатаётир.

3.3. Фан-техника тараққиёти натижасида табиатнинг ўзгариши ва ижтимоий муаммолар

Инсоният учун фан-техника тараққиёти янги имкониятлар яратиш билан бирга, ижтимоий тизим тавсифидан қатъи

назар, бу имкониятлардан фойдаланишда зиддиятлар туғдиради. Меҳнат маҳсулотли, моддий бойликлар, кадриятларни тақсимлаш бу зиддиятлар нафақат маданият ва санъатнинг ижтимоий-сиёсий қонун-қоидаларида, балки инсоннинг табиат ва сунъий экотизимлар билан, шунингдек, ўзининг рухий-физиологик ва ижтимоий-биологик табиати билан ўзаро таъсирида ҳам намоён бўлади. Айнан мана шу зиддиятлар ҳозирги замон экология вазиятида ҳаёт кечириш даражаси пасайиши ва кучайиши ҳамда уйғунсизлик пайдо бўлиши негизини ташкил этади. Бундай зиддиятлар одамларнинг объектив жиҳатидан тобора ошиб борадиган эҳтиёжлари учун кўпинча табиат бойликларидан фойдаланиш жараёнининг келажақдаги экологик оқибатларини инобатга олишини тақозо этади.

3.4. Инсон экологиясида ижтимоий ва ҳаётийликнинг моҳияти

Фан ва техниканинг ривожланиши инсон ҳаёти билан узвий боғлиқ бўлган ижтимоий-биологик муаммоларни ва ҳаёт эҳтиёжларини тадқиқ этишдаги муваффақиятлар «Ижтимоий экология» муаммоларини соф назарий таҳлил қилишдан амалий равишда кўриб чиқишга ўтиш вазифасини қўйди. Инсон экологиясида ижтимоийлик билан биологиявийликнинг ўзаро боғлиқлиги меҳнатнинг барча элементларида, предметлари ва воситаларида, алоҳида ишчи кучида, меҳнат фаолиятининг ўзида ва унинг барча хатти-ҳаракатида намоён бўлади. Меҳнатнинг ана шу элементларидан ҳар бири инсон антогенезида организмнинг ижтимоий-биологик ривожланиши ижтимоий сабаб асосида рўй беришига таъсир кўрсатади. Масалан, истеъмол қийматларини яратиш инсоннинг ижтимоий-биологик ва ижтимоий ҳаёт кечиришини бирлаштириш ва таъминлашнинг зарурий шартидир. Меҳнатнинг ягона жараёнини мавҳум ва аниқ меҳнатга ажратишда инсондаги ва унинг меҳнат фаолиятидаги ижтимоийлик ва ижтимоий биологиявийлик диалектик алоқасининг энг муҳим кўринишидир. Барча омиллар биргаликда ёки алоҳида-алоҳида ишлаб чиқариш усули, базис, устқурманиннг ўзаро муносабатлари ва уларнинг иқтисодий, ғоявий ва ижтимоий-биологик одамлар ҳаёти фаолиятининг муайян даражаларида алоқаларига жиддий таъсир кўрсатади. «Инсон-жамият-табиат» тизими доирасида инсон экологиясида ижтимоийлик ва биологиявийлик ўзаро таъсирининг қуйидаги даражалари ажратиб кўрсатилади: регионал, тармоқ, корхона ёки меҳнат жамоаси таркиби, иш жойи, меҳнат фаолияти ва унинг

турли кўринишлари барча даражалар учун ҳал қилувчи ижтимоий омил ҳисобланади. «Инсон организми «меҳнат меъёрини» белгилаб бориб, меҳнат сифати ва миқдорига, унинг йўналиши ва давомийлигига, иш вақти ва бўш вақтдан фойдаланишга узлуксиз ўз муносабатини билдириб туради. «Меҳнат меъёри»ни белгилашдан ўтиш эса, инсоннинг ҳам ижтимоий, ҳам биологик ривожланишида ўз изини қолдиради», деб таъкидлашади эколог олимлар К.Е. Тарасов ва Е.К. Черненколар.

Фан ва техника тараққиёти ютуқлари фаол қўлланиладиган барча ижтимоий тизимларда инсон экологиясидаги ижтимоийлик ва биологиявийлик ўртасида зиддиятлар мавжуд бўлади. Бу зиддиятлар фан-техника ютуқларини қўллаш, меҳнатни такомиллаштириш ҳамда инсонийлаштирилишига қараб бартараф этилиши ёки таъсир доирасини камайтириши мумкин.

3.5. Инсон экологиясида минтақавий даража кўрсаткичлари ва уларнинг асосий йўналишлари

Жамиятнинг технологик ривожланиши меҳнат ва аҳоли саломатлиги муаммоларига, унинг ижтимоий-гигиеник, рухий-физиологик ва экологик кўринишларига сифат жиҳатидан янгича ёндашишни талаб қилади. Минтақавий маънода бу муаммолар Марказий Осиё мисолида айниқса яққол кўзга ташланади.

Одамларга илмий техника жараёнлари билан боғлиқ бўлган кўплаб турли-туман омишлар тобора ўсиб борувчи меъёрларда таъсир кўрсатади. Булар атом ва кимё sanoати ривожига юзага келтирилган зарарли сабаблар, абиотик ва биотик вазиятни ўзгартирувчи sanoат чиқитлари, sanoатнинг, одамларнинг катта шаҳарларда тўпланиши, демографик ва бошқа омишлар билан боғлиқ ҳолда юзага келади. Бундай шароитларда меҳнат ва саломатлик диалектикаси муайян ижтимоий-иқтисодий ва экологик вазиятга татбиқан аниқ таҳлилни талаб этади. Кўп ҳудудларда экологик вазият кишилар саломатлигининг сифат ва миқдор кўрсаткичлари муайян даражада ёмонлашгани билан тавсифланади, бу эса мамлакат меҳнат кучлари имкониятларига салбий таъсир кўрсатади. Бу яқин ўтмишда собиқ Иттифоқ чегараларида мамлакатда инсон экологиясида рўй берган салбий ҳодисалар оқибатидир.

Ижтимоий соҳа муаммоларига бир ёқлама технократик ёндашув иқтисодиётнинг кўпгина тармоқларида банд бўлган кишиларнинг саломатлиги, меҳнат фаолиятига салбий таъсир қилади. Натижада бир неча ўн йиллар мобайнида ўлимнинг тез камайиши ва узоқ умр кўришнинг ўсишидан кейин «Бир жойда депсиниш» нинг узоқ чўзилган даври бошланди. Ўлимнинг юқори-

лиги сақланиб қолди, баъзи ҳолларда бусиз ҳам нисбатан юқори ўлим даражаси, айниқса, ишчи ёшидаги эркакларда ўсди, ўлим ва ўртача умр кўриш кўрсаткичлари бўйича мамлакатнинг дунёдаги иқтисодий жиҳатдан ривожланган кўпчилик мамлакатлардан орқада қолишига олиб келди. Цивилизация ютуқларини таъминлай олишни ҳисобга олиб таққосланганда, эркаклар ўртача 10 йил, аёллар эса 7 йил кам яшайдиган бўлдилар.

Ишчи ёшидаги аҳоли ўсишининг тез суръатлари билан унинг анчагина қисми соғлиғининг паст даражаси ўртасида муайян зиддиятлар пайдо бўладики, бу минтақа аҳолисининг имкониятига таъсир кўрсатди. Собиқ СССРда меҳнат ёшидаги аҳолининг қон айланиши касалликларидан ўлиши 1970 йилдаги 88 (100 минг кишига ҳисоблаганда)дан 1999 йилда 120 %га, ёмон сифатли янгидан пайдо бўладиган элементлар 76 дан 94% га етган. Айни вақтда АҚШда худди шунга ўхшаш давр мобайнида юрак касалликлари оқибатида ўлиш ҳоллари сони 30 %га камайган, инсультдан оламдан ўтиш 40 %га қисқарган.

Марказий Осиё минтақасида вужудга келган экология бўҳрони вазиятининг олди олинмас экан, меҳнатни инсонпарварлаштириш ва аҳоли соғлиғини муҳофаза қилиш муаммосини муваффақиятли ҳал қилиб бўлмайди. Бу ҳудуд биосферасига экологик, антропоген таъсир кўрсатиш юзасидан ўтказилган тадқиқотлар шунини кўрсатдики, кейинги ўн беш йилликда инсон ҳаёт кечирадиган шароитларга саноат, қишлоқ хўжалиги, транспорт ва демография кўрсатган таъсир юклари (нагрузкеси) бир неча марта кўпайган. Ишлаб чиқаришнинг ўсиб кетган миқёслари табиат бойликларининг барча асосий турларини ишлаб чиқариш жараёнларига жалб этиш жадаллиги ва ишлаб чиқариш атроф-муҳитга чиқариб ташлаётган чиқитлар ҳажмининг кўпайиши инсон саломатлиги учун катта ва кўпдан-кўп муаммолар келиб чиқишига сабабчи бўлмоқда.

Маълум ҳудудларда ишлаб чиқариш кучларини ривожлантириш ва жойлаштириш масалалари ҳал этилаётганда атроф-муҳитни сақлаш таъминланмагани ижтимоий-экология мувозанатининг жиддий равишда бузилишига ва антропогеокимёвий фавқулудда ҳолатлар пайдо бўлишига олиб келди. Юқорида таъкидланганидек, Амударё ва Сирдарё ҳавзасида кўнгилсиз экологик ҳолатлар вужудга келди, бир қатор нодир сув ҳавзаларида сув сатҳи пасайиши авж олди. Орол денгизи акваторияси икки марта қисқарди, Иссыққўлга қуйиладиган юзаки оқим ҳам анча камайди.

Ишлаб чиқаришни автоматлаштириш, малакасиз меҳнат жабҳаларида саноат роботларини қўллаш, моддий ишлаб чиқаришда фаннинг роли ошиб кетганлиги мазкур омиллар негизи-

ни ташкил этади. Аҳоли ҳаёт фаолиятининг янада қулайроқ ва бир хил қимматдаги иқтисодий, ижтимоий, экологик ва ижтимоий-гигиеник шароитларини таъминлашда умуман минтақа ва мамлакат худуди бўйича одамларни жойлаштириш тизимини режалаштириш Марказий Осиё учун, айниқса, долзарбдир. Бу муаммоларни ҳал этиш учун инсон экологиясида иқтисодий, демографик ва ижтимоий-биологик жиҳатлар бирлигини нафақат минтақавий, балки тармоқ даражасида ҳам такомиллаштириш талаб этилади.

3.6. Инсон экологиясида тармоқлар даражасининг хусусиятлари

Марказий Осиё республикаларида саноат тармоқларини қайта қуриш ва техника билан қайта қуроллантиришга аҳамият бериладиган бўлиб қолди. Бу иш регион учун жуда муҳимдир, зеро кўпгина корхоналар Жаҳон уруши йилларида қўчириб келтирилган заводлар базасида қурилган. Ҳаракатдаги ишлаб чиқаришни янгилаш ишлаб чиқариш фондлари ўсишининг етакчи йўналишига айланмоқда.

Саноат тармоқларининг каттагина қисми техника ва технология даражаси, санитария-гигиена аҳволи бўйича фан-техника инқилобининг замонавий имкониятларига мувофиқ келмайди. Кам малакали, зериктирадиган қўл меҳнати, ишлаб чиқаришни экологиялаштиришнинг ёяат паст даражадалиги минтақа хўжалигининг кўпгина тармоқларига хосдир.

Бозор муносабатларига ўтиш даврида Ўзбекистоннинг кўпгина йирик корхоналари ишлаб чиқариши техника жиҳатдан тубдан ўзгартиришга эришилмоқда ва кўплари қайтадан такомиллаштиришга муҳтож.

Бозор муносабатлари шароитида халқ хўжалигининг илмий-техникавий жиҳатдан қайта қуриш меҳнат жараёнининг ижтимоий-гигиена, экология ва эргономика кўринишлари бутун мажмуида ҳам айна шунга ўхшаш қайта қуриш билан уйғун равишда амалга оширилиши керак. Бунда одам фаолиятини фаоллаштиришнинг муҳим омил сифатида инсондаги иқтисодий ва ижтимоий биологик жиҳатлар диалектик бирлигини асос қилиб олиш керак.

3.7. Инсон экологияси, корхона, меҳнат жамоаси даражаларининг хусусиятлари

Инсон ҳаёт фаолиятидаги иқтисодий, ижтимоий-экологик ва ижтимоий-биологик жиҳатларнинг ўзаро муносабати

ишлаб чиқариш жамоаси даражасида айниқса яққол намоён бўлади. Замонавий корхона техника ва технология, фан-техника тараққиётининг энг сўнгги ютуқлари — компьютерлар ва микропроцессорлар, роботлар ва қайишқоқ технология тизимлари билан жиҳозланган қудратли ишлаб чиқариш мажмуидир.

Бозор муносабатлари шароитларида ходимлар ва ишлаб чиқариш воситаларининг қўшилиши эркин ҳолатда бўлади. Ишлаб чиқариш жараёнида инсон экологияси муаммоларига кенг кўламли тадбирларни ҳисобга олиб ёндашиш керак: ишлаб чиқариш технологиясини яхшилаш регионнинг иқлим-географик хусусиятларини назарда тутиб, табақалашган санитария-гигиена меъёрларини қўллаш, меҳнатни илмий ташкил этишни жорий қилиш, механизациялашган потокли ва автомат тизимларини ўрнатиш ана шундай тадбирлар сирасига киради. Бунга «Тошкент трактор заводи» ишлаб чиқариш бирлашмаси мисол бўла олади.

Меҳнат ва инсон саломатлиги ўзаро меҳнат фаолиятида, инсон экологияси санитария-гигиена кўринишларини такомиллаштиришда ҳам намоён бўлади. «Меҳнат муҳофазаси» тушунчаси тиббиёт вазифаларига тадбиқан, назарий талқин қилиш тадбирларининг икки асосий гуруҳини ажратиб кўрсатиш лозим: «меҳнат шароитларидан инсонга»; «инсондан меҳнат шароитларига». Биринчи ҳолатда инсоннинг морфология-жисмоний ва руҳий тўйғу тавсифлари бошланғич ўзаро таъсирининг нисбатан доимий элементлари, деб қабул қилинди. Улар эса, муайян ташқи шароитларни талаб қилади. Бундай ёндашганда меҳнат фаолиятини инсон имкониятларига мувофиқлаштириш вазифаси қўйилади. Иккинчи ҳолатда ўша тавсифлар меҳнат тавсифининг ўзгармас даражаси, деб қабул қилинади. Ишлаб чиқариш инсон ва муҳитнинг ўзаро муносабатларига бундай икки томонлама ёндашув инсон ҳаёт фаолиятида меҳнат, иқтисодий-экология ва ижтимоий-биологик жиҳатларнинг ўзаро муносабатларини такомиллаштиради.

Қисқача хулосалар

Инсоннинг биосферага таъсир ўтказиши ҳам миқёси бўйича, ҳам жадаллиги бўйича кескин ўсганлиги бутун дунёда экологияга, унинг услубий ва амалий кўринишларига қизиқишни кучайтирмоқда.

Инсон экологиясига материалистик ёндашиш бир томондан, унинг ҳам мажмуий, ҳам глобал тавсифини, иккинчи томондан эса, ижтимоий ривожланишнинг замонавий ишлаб чиқариш, фан-техника, маданият тараққиёти ўсишининг янада умумий жараёнлари билан боғлиқ.

Фан-техника тараққиёти шароитида ижтимоий ҳаётнинг барча ҳодисаларига (ижтимоий-иқтисодий, тиббиёт-биология, экология ва ҳ.к.) мажмуий ёндашиш зарурати пайдо бўлди.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Жамият билан табиатнинг ўзаро муносабатлари.
2. Ҳозирги тараққиёт ва табиатнинг ўзгариши тўғрисидаги қарашлар.
3. Инсон экологиясида ижтимоийлик ва ҳаётийлик деганда нимани тушунаси?
4. Инсон экологиясида регионал тармоқ даража нима?
5. Инсон экологиясида корхона, ишчи ўрни, меҳнат жамоаси даражаси ҳақида нималарни биласиз?

Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. — Т.: Ўзбекистон, 1997.
2. Шодиметов Ю.Ш. Ижтимоий экологияга кириш. — Т.: Ўқитувчи, 1994.
3. Лосев А.В., Провадкин Г.Г. Социальная экология. — М.: Владос, 1998.
4. Камаров В.Д. Социальная экология. — Л., 1990.

ИНСОННИНГ ИЖТИМОЙ-БИОЛОГИК ВА ЭКОЛОГИК ИМКОНияТЛАРИНИ МАҚБУЛ ҲОЛАТГА КЕЛТИРИШ МУАММОЛАРИ

4.1. Фан-техника ривожининг инсон соғлиги ва онгига, руҳий-жисмоний ҳолатига таъсири

Маълумки, фан-техника тараққиёти ишчилар меҳнатининг мазмуни ва шаклларида ўзгаришларга олиб келади. Тор ихтисосли касблар ўрнини бошқарув, созлаш ва механизациялашган тизимларга хизмат кўрсатиш вазифаларини ўзида уйғунлаштирувчи «кенг тармоқли» касблар эгаллайди. Б.Н.Бессоновнинг таъкидлашича, янги ишлаб чиқариш бир иш ўрнида турли хилдаги фаолиятлар бирлаштиришга олиб келади ва бинобарин, ҳозирги ишчида билим доираси кенгликни, замонавий физика, кимё ишлаб чиқариш, электроника ва информатика каби фанлар асосларини билишни тақозо қилади.

Замонавий ишчи янги қурилмалар мажмуининг ишлаши, уларнинг ишдан чиқиши, меҳнат жамоаси ва жамият учун катта иқтисодий талофатлар, ускуналар, касбларнинг янги турларини ўзлаштириб олишга тайёр бўлиши керак. Бу омилларнинг барчаси киши танаси ва онгининг руҳий-жисмоний ҳолатига жиддий таъсир қилади. Фан ва техника тараққиёти туфайли содир бўладиган ижтимоий ўзгаришлар фақат автоматлаштириш оқибатида эмас, ишлаб чиқариш операцияларини мажмуа механизациялаш, уларни мақбул тарзда ташкил этиш ва бошқа кўлаб жараёнлар оқибатида юзага келади. Юқоридагилардан кўриниб турибдики, илмий-техника инқилоби ишлаб чиқариш кучлари тизимида яхлит юз берар экан, у асосий ишлаб чиқариш кучи ҳисобланган инсонга, унинг руҳий, жисмоний имкониятларига, меҳнат қилиш лаёқатига, моддий ва маънавий бойликлар яратишга ҳам боғлиқ.

Бундай таъсирчан инсоний омил кўпинча ижтимоий-экологик ва тиббиёт йўналишларида ўрганилмоғи зарур. Ҳозирги шароитда меҳнатда технологик ва руҳий-жисмоний жараёнларнинг ўзаро алоқаси муҳим аҳамият касб этмоқда.

Хулоса қилиб шунини таъкидлаш зарурки, ишлаб чиқаришнинг автоматлаштириш жараёни ишчи саломатлигини шакллантиришда янги муаммони илгари суради: ишлаб чиқаришдаги тез ўзгараётган шароитларни, инсоннинг ижтимоий-касб маъқеи ўзгаришга мойиллигини юзага келтиришни ҳисобга олиб, технологик жараённинг руҳий-жисмоний, руҳий-ижтимоий, гигиеник ўлчовларни тубдан ўрганиш зарурлигини кўрсатади.

Ҳозирги даврда жамият ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг қайта қуриш босқичида аҳоли саломатлиги тушунчаси янги мазмун касб этади. Инсон фаолиятининг макон, давр ўлчовлари жиддий кенгайиши, ҳозирги ИТР таъсирида юзага келадиган янги экологик вазият саломатлик савиясини белгилаб олиш, инсон танасининг руҳий-жисмоний мақбул ҳолатлари метёрини ойдинлаштириш вазифасини илгари суради.

Кишиларнинг саломатлик савиясини белгилаб олиш муҳим инсонпарварлик ва халқ хўжалиги аҳамиятига эга. Саломатлик имкониятларини аниқлаш ҳудудларнинг иқлимий-жуғрофий шароитлари, этник ривожланишдаги ўзига хосликлар, аҳоли турмуш тарзи, илмий-техника инқилоби, устувор соҳалардаги технологик савиялари, ишлаб чиқариш имкониятларининг техник ўлчовлари инсоннинг антропометрик ва руҳий-жисмоний имкониятларига мувофиқлигини ҳисобга олган ҳолда ҳаётга татбиқ этилишини тақозо этади.

Жамиятдаги турли ижтимоий ва демографик гуруҳларнинг саломатлигини аниқ назорат қилиш керак, бу кишиларнинг самарали турмуш кечирishi, меҳнат қилиш, аҳоли турли тоифаларининг ижтимоий фаоллигини оширишга қаратилган муҳим шартга айланмоғи лозим. Аҳоли турли тоифаларининг саломатлигини муҳофаза қилиш масалаларини самарали ҳал этиш саломатликка доир кўрсаткичларга баҳо беришда, ҳудудий ўлчов ва мезонлар ишлаб чиқиш заруриятини туғдирмоқда.

Жамиятда «соғлом киши» тушунчасини тоифаларга бўлган ҳолда у кишиларнинг мамлакат турли ҳудудларида истиқомат қилишлари билан ҳам белгиланиши кераклиги жуда тўғри таъкидланади. Узоқ Шимолдаги шароитларда яшайдиган соғлом киши ва Марказий Осиё ёки бошқа ҳудудлардаги соғлом кишини бир хил тушунчаларда изоҳлаб бўлмайди. Ҳар бир минтақада уларнинг фаолият йўналиши ва турмуш тарзи бирига ўхшамайди.

Марказий Осиё ҳудуди демографик хусусиятининг ўзига хосликлари фан-техника тараққиёти шароитларида жамиятни қайта қуриш, меҳнат ва саломатликнинг ижтимоий-гигиеник, руҳий-ижтимоий ва эргономик жиҳатларини ҳар томонлама ўрганиш асосида меҳнат жараёнини мақбул ҳолатга келтириш муаммосига мажмуа ёндашишни тақозо этади.

Фан-техника тараққиётини ишлаб чиқаришда кенг жорий қилишда меҳнат жараёнини гигиеник ва ижтимоий-экологик мақбуллаштириш бўйича асосий омиллар қуйидаги гуруҳларга бўлинади:

1. Объектив омиллар:

- а) ижтимоий-технологик;
- б) техникавий-технологик;
- в) экологик;
- г) морфологик.

2. Субъектив омиллар:

- а) ташкилий-бошқарув;
- б) соғлиқни муҳофаза қилишга оид;
- в) аксиологик (шахсий-майл);
- г) руҳий.

Ушбу омиллар янада такомиллашган сайин ва ривожлангач, меҳнат жараёнини мақбул ҳолатга келтиришга жиддий таъсир кўрсатади. Инсон саломатлиги кўп жиҳатдан унинг турмуш фаолиятига, кечадиган меҳнат жараёнига бориб тақалади. Бу вазифаларни ҳал этишда фан-техника тараққиёти ривожланишида юзага келадиган салбий-ижтимоий, экологик, техникавий-технологик омилларни аниқлаб, аста-секин бартароф этиш муҳим роль ўйнайди. Замонавий ходимнинг руҳий-жисмоний мавқеига, меҳнати сифатига таъсир кўрсатадиган субъектив омиллар ичида ишлаб чиқаришни, меҳнати муҳофаза қилиш, механизм, асбоб-ускуналар аҳволи муҳим аҳамият касб этади. Ҳозирги пайтда муҳофаза-соғломлаштириш тадбирлари учун ишлатилаётган маблағлар ҳажми етарли эмас. Шунинг учун ишлаб чиқаришда ижтимоий инфратузилмани ривожлантиришга маблағларни анча ошириш зарур.

4.2. Ўзбекистон Республикаси иқтисодиёт тармоқларида меҳнат жараёни ва уларнинг инсон саломатлиги ва меҳнат унумдорлигига таъсири

Маълумки, ёмон меҳнат шароитлари касалликлар туфайли иш вақтини бой беришни кўпайтиради ва ходимлар қўнimsизлигига асосий сабаб бўлади. Меҳнат шароитларини ҳар томонлама яхшилаш вазифаси тобора ижтимоий-иқтисодий тус олиб, уни ҳал этиши учун бу соҳада бошқарув механизмини қайта қуришни талаб қилади. Шу ўринда меҳнат жараёнини, унинг ташкилий-бошқарув жиҳатларини оптималлаштириш объектив омиллари биринчи ўринга чиқади, меҳнат шароитларини тартибга солиш, хавфсизлик ўлчовларини ишлаб чиқиш бўйича яхлит тизим яратиш даркор.

Фан-техника тараққиётининг жадаллашиши киши меҳнат фаолияти жараёнида барқарорликни таъминлайдиган мақбул биологик-ижтимоий чегараларни аниқлаш вазифасини илгари суради. Бу вазифани ҳал этиш меҳнат шароитининг иж-

тимой мақбул жиҳатларини илмий равишда олдиндан аниқлаш йўллари ва объектив мезонлари бўлишни тақозо этади. Бу мезонлар асосан меҳнат жараёнини мақбуллаштиришнинг юқоридаги тоифаларга бўлинган омилларидан келиб чиқади.

Республика соғлиқни сақлаш ташкилотларининг маълумотларига қараганда, регионда кўпгина корхоналарда ишлаб чиқариш жараёнида санитария-гигиена меъёрларига риоя қилинмайди, шовқин-сурон, титраш, чап-чунглик даражаси мумкин бўлган чегарадан 5-10 мартадан ҳам ортиқдир.

Бахтсиз ҳодиса, заҳарланиш ёки жароҳат олиш эҳтимоли бизда ривожланган мамлакатлардагига нисбатан жуда катта. Азият чекканларнинг кўпчилигини кутқариб қолишади. Лекин бундай вазиятлар сонини камайтириш энг самарали йўлдир. Бу вазифани ҳал қилишда тиббиёт ҳам қатнашиши мумкин ва зарур, лекин ёлғиз шу билан иш битмайди. Бу йўналишда ривожланган мамлакатларда кўпгина тажрибалар тўпланган. Масалан, АҚШ машинасозлик фирмалари техника хавфсизлиги қоидаларини кучайтириб, меҳнатни муҳофаза қилиш мақсадларига салмоқли маблағлар ажратмоқда. Бу маблағлар манбаи асосан бахтсиз ҳодисалар айбдорлари ва уларни келтириб чиқариш мумкин бўлган шахслар, техника хавфсизлигига риоя қилмайдиганлардан олинадиган жаримадир.

Ишлаб чиқаришни юксак даражада автоматлаштириш ва технологик асбоб-ускуналарнинг пухталиги ҳам жароҳатлар сонини қисқартиришда муҳим омилдир. Машинасозлик тармоқларида техника тараққиёти ишлаб чиқаришдаги жароҳатланиш даражасига бевосита таъсир қилади. Утган асрнинг 80-йиллари охирида Ўзбекистонда саноат корхоналарнинг 50%дан кўпроғи янги техникани жорий қилиш билан шугулланмаган, 96 та роботлаштирилган мажмуалардан ҳар бештадан бири ишламас эди. Айни чорда хўжалик ҳисоби ва ўзини маблағ билан таъминлаш меҳнат жараёнини оптималлаштиришга ижобий таъсир кўрсатаётган қатор корхоналар ҳам бор. Масалан, Тошкент трактор заводида меҳнат ва саломатлик самарадорлигининг ижтимоий-иқтисодий омиллари муваффақиятли қўлланилмоқда.

Бозор муносабатларига ўтиш билан меҳнат шароитларини яхшилаш, қўл ишлари ва оғир юмушларни механизациялаш бўйича тадбирларнинг бажарилиши, ишлаб чиқаришда хасталанишни 22%га камайтириш имконини берди. Қўриниб турибдики, меҳнат жараёнини мақбуллаштиришнинг объектив ва субъектив омилларини мажмуа таъминлаш жамоага ходимларининг саломатлигини муҳофаза қилиш, меҳнат потенциалини сақлаб қолишда ижобий натижалар келтириши муқаррардир.

Меҳнат жараёнида инсоннинг биологик-ижтимоий имкониятларини муваффақиятли тарзда оптималлаштиришни таъминлаган бундай мисоллар кўп эмас. Бу айниқса минтақанинг агросаноат мажмуи учун тавсифлидир. Ўзбекистон аҳолисининг учдан икки қисми қишлоқ жойларда истиқомат қилади, меҳнатга лаёқатли бир ярим миллион қишлоқ аҳоли пахтачилик билан банд. Меҳнат шароитлари, экологик аҳвол, қўлланиладиган машина ва механизмлар регион меҳнат потенциали биологик-ижтимоий имкониятларига доимо мос келавермайди.

Марказий Осиё худудидаги туб аҳоли морфологик тавсифини ўрганиш шундан далolat берадики, ўзбек, тожик ва туркманлар жисмоний турга кўра европеоид irqининг шохобчаларидан бирига мансубдир. Тадқиқ қилинаётган гуруҳлар қиёс этилган рус аҳолиси катта европеоид irqи саналувчи Урта Европа irqига мансубдир. Минтақа агросаноат мажмуасида қўлланиладиган қишлоқ хўжалик техникаси қишлоқ меҳнаткашларининг антропометрик жиҳатларига мос келмайди. Меҳнат умумдорлигининг пастлиги, кўшлаб хасталикларнинг юзага келиши сабаблари ҳам шунларга боғлиқ.

Эргономик талаблар ҳисобга олинган ҳолда иш жойи жиҳозланадиган бўлса, меҳнат умумдорлиги 60% кўпаяди, иш пайтида қоматни тўғри тутиш умумдорлики 5-25%, иш ҳаракатларини тўғри бажариш умумдорлики 25% гача оширади. Ўтказилган тадқиқотлар натижаларига кўра, механизаторларнинг организми функционал ҳолати иш куни давомида гемодинамик кўрсаткичларни жиддий ёмонлаштиради, марказий асаб тизими ишини анча зўриқтиради. Қўрқув анализатори, асаб-мушак аппаратини зўриқтиради.

Социологик таҳлилларга кўра, қишлоқ хўжалигининг 1800 ходимидан тракторчиларнинг 74,9%и у ёки бу сурункали хасталиклардан азият чекаркан. Бу хасталиклар орасида нафас олиш, ошқозон-ичак йўллари касалликлари, бод етакчи ўрин эгаллайди. Хўжалик раҳбарларида у ёки бу сурункали касалликлар борлиги аниқланган. Меҳнат тавсифи ва шароитларини белгиловчи кўрсаткичлар таҳлили фўзага ишлов бериш ва йигим-терим ишлари билан машғул механизатор меҳнатининг оғирлиги ва зўриқиш жиҳатдан IV тоифага мансуб. Бу тоифага хос белгилар ҳавонинг чангланганлиги ва шовқиннинг кўплиги, шунингдек, механик ишнинг қудратини ўз ичига олади. Лекин қилинадиган саъй-ҳаракатнинг юқори нуқтаси, иш ҳолати, диққат-эътибор зўриқиш омиллари, юрак-қон томир ва асаб-мушак тизимлари ҳолати кўрсаткичлари, шунингдек, сарфланадиган қувватга кўра, механизаторлар меҳнатини III тоифага ман-

суб қилиш мумкин. IV тоифадаги меҳнат, яъни жуда оғир ва афрутқирадиган меҳнат танавинг мослашиш-қоплаш имкониятларини издан чиқариши билан тавсифланади.

Яқин ўтмишда пахтачилик техникаларида ишлаш шароитларининг ноқулайлиги туфайли хотин-қизлар меҳнатидан фойдаланиш жараёнида барча ишлаб чиқариш омиллари аёллар организмга салбий таъсир кўрсатар эди. Жисмоний-морфологик ўзига хосликлари туфайли аёллар танаси экологик салбий омилларга таъсирчан эканлигини ҳисобга олсак, кўплаб ишлаб чиқарилган трактор ва пахта териш машиналарида ишлаш аёл танасига кўпроқ салбий таъсир қилди.

Қишлоқ хўжалиги тармоқлари орасида ғўзага ишлов бериш билан банд бўлган эркак механизатор саломатлиги аҳволини ўрганиш шуни кўрсатганки, саломатлик кўп жиҳатдан бажарилаётган ишнинг тавсифига боғлиқ экан. Трактор ҳайдовчиларининг иш стажини ошган сари, уларнинг нафас олиш аъзолари хасталиклари билан оғриши кучая бориши аниқланган. Асаб тизими, титраш касалликлари ҳар хил турткилаш, ноқулай ясалган ўриндиқ, қоматни тегишлича тутиш зарурати, бошқарув дастакларига катта куч ишлатиш натижасида ривожланади. Радикулит билан оғриш ўн йил ишлагандан кейин кўзга ташланар экан.

Аут экологик ўрганиш шуни кўрсатадики, трактор ҳайдовчиларининг хасталанишлари мавсумий тавсифга эга бўлиб, йилнинг иш қизғин пайтларида орта боради. Ёши улғайган сари, тракторчилар ўртасида хасталаниш кўрсаткичи ҳам ортиб бора экан. Ҳар юз тракторчига ҳисоблаганда, бир йилда 214дан 1469гача иш куни бой бериши аниқланган.

Шундай қилиб, қишлоқ хўжалиги учун ишлатиладиган машина ва механизмларнинг техник ўлчовларини эргономик ва санитария-гигиена талаблари асосида ўрганиш орқали ишлаб чиқаришга жорий этиш зарур. Марказий Осиё иқлим шароитининг ўзига хосликларини ҳисобга олган ҳолда машиналарни такомиллаштириш меҳнаткашлар саломатлигини муҳофаза қилиш учун ҳам, меҳнат унумдорлигини ошириш учун ҳам катта аҳамиятга эга. Буларнинг ҳаммаси Марказий Осиё ижтимоий-экологик тизими шароитларида инсон экологиясини мажмуа тадқиқ қилишни тақозо этади.

Инсонни кўзда тутган ҳолда меҳнат жараёнини мақбул ҳолатга келтириш инсон-машина тизимини такомиллаштиришни тақозо этиб, бу тизим икки шохобча — инсон ва машиналарни ўз ичига олади.

Марказий Осиё минтақаси шароитида қўлланиладиган машиналар инсон ўлчовларига мос келмайдиган бир қатор тех-

ник ўлчовларга эга. Шу талаблардан келиб чиққан ҳолда инсон-машина тизимидаги ўзаро муносабатларни оптималлаштириш, икки шохобча ўртасидаги зиддиятларни ҳал этиш йўллари-ни топишни тақозо этилади.

4.3. Инсоннинг биологик ва ижтимоий мослашиши тўғрисида умумий тушунчалар

Фан-техника инқилоби кишилиқ жамиятининг тарихий ривожланишида қонуний жараён бўлган инсон ва табиат муносабатларида сифат жиҳатидан янги босқичдир. Айни чоғда, у бир қатор янги муаммоларни юзага келтирадики, улар орасида инсоннинг ижтимоий ва биологик мослашуви, яъни адаптация-си муҳим ўрин тутади.

Янги иқтисодий шароитда яшаётган инсоннинг ҳаётий шароити фан-техника янгиликлари эндигина илдиз ота бошлаган саноат тўнтаришлари давридаги шароитдан жиддий фарқланади. Кишиларга фан-техника тараққиёти ва ижтимоий тараққиёт билан боғлиқ кўплаб омиллар сезиларли таъсир кўрсатмоқда.

Ҳозирги даврда атом ва кимё саноатларининг ривожланиши, ишлаб чиқариш чиқиндилари, биогеоценозлар, шароитларнинг ўзгариши, пестицид ва дефолиантларни кўплаб қўллаш билан боғлиқ равишда кенг миқёсли қишлоқ хўжалиги муҳитининг юзага келиши, ишлаб чиқаришни автоматлаштириш ва электронлаштириш юзага келтирган кўплаб омиллар инсоннинг мослашиш имкониятларига жиддий таъсир қилади.

Инсон жониворлардан фарқли равишда муҳитдан фойдаланиб қолмасдан, ўзининг яшаши учун уни маълум даражада ўзгартиришга қодир. Социологик кузатишлар натижаларига кўра, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришидаги янги муҳит инсоннинг биологик-ижтимоий табиатига жиддий таъсир кўрсатиб, унинг биологик потенциали ва мослашиш қобилиятлари савиясига анча таъсир этади. Биологик-ижтимоий эволюция жараёнида биологик мослашиш механизмларидан ташқари инсонда янги мослашиш воситалари юзага келди. Улар фақат морфофизиологик жиҳатлар ва феъл-атвор орқалигина эмас, аввало кишилар ўртасидаги ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, демографик ва бошқа муносабатларни қайта қуриш асосида ташкил топади. Бундай мослашишни «ижтимоий адаптация» дейилади (В.П.Петленко, Г.И.Царегородцев, 1976). Инсон табиатининг ва ижтимоий муҳитининг диалектик бирлиги унинг ҳам ижтимоий, ҳам биологик жиҳатдан мослашиш имкониятларини таъминлайди.

Барча тирик мавжудотнинг умумий хусусиятлари бўлган

мослашиш организмларнинг ўзгараётган шароитларига мослашишни таъминлайди ва тирик мавжудотнинг атроф-муҳитдаги ўзгаришларига мос равишда кўникиш жараёнидан иборатдир. Мослашиш-кўникиш жараёнлари инсон фаолиятининг турмуш тарзида, тафаккурида барқарорлашган ҳамда биологик бирлиги ўзаро алоқалари асосида содир бўлади. Инсон мослашишнинг умумбиологик қонуниятлари билан бирга ўзининг ижтимоий моҳиятини кўрсатувчи кўникиш имкониятларига эга ҳамдир.

Инсонга фан-техника инқилоби ютуқлари, коинотни, денгиз тубларини, узоқ шимол ва жануб ҳудудларини, чўллар, тропикларни ўзлаштириш муносабати билан одатдан ташқари муҳит омиллари таъсир кўрсатади. Бундай мослашиш муаммоларини тадқиқ қилиш муҳим ва зарур эканлиги 1963 йили Венада бўлиб ўтган X Бош Ассамблеясида Халқаро илмий кенгаш эътиборини жалб қилди. Бу масалалар мос равишда Халқаро Биологик дастурда (ХБД) ўз аксини топди. (Е.К. Крепе, 1971 й).

Г.И. Царегородцев ва В.П. Петленколар (1976 й.) ижтимоий кўникишнинг физик, кимёвий, биологик ва ижтимоий омилларни, шунингдек кўникиш механизми бўйича ижтимоий мослашишни таъкидлаб кўрсатишди. Улар ижтимоий мослашиш тушунчасини қуйидагича таърифлашни таклиф қилишди: «Ижтимоий мослашиш шахс ёки ижтимоий гуруҳнинг ўзгаришидаги шундай жараёнки, бу жараён уларнинг мавжуд ижтимоий муносабатлар, маънавий меъёрлар, қадр-қиммат тушунчаларини акс эттириб ва табиий муҳитга мос келиб қолмасдан ижтимоий-иқтисодий муносабатларни ишлаб чиқаришнинг ривожланиш савиясига мос равишда муайян тарзда қайта қуришни тақозо этади. Ижтимоий мослашишнинг бундай таърифи инсон фаолиятининг икки жиҳатини акс эттиради. Ушбу фаолият мослашиш хоссаларини инкор этмаган ҳолда бунёдкорлик жиҳатларига эга. Ижтимоий-иқтисодий тараққиётни жадаллаштириш эҳтиёжларининг жамият олдида ҳам ишлаб чиқариш муносабатлари тавсифи ишлаб чиқарувчи кучлари ривожланиш савиясига мос келиши муаммосини ҳар томонлама таҳлил қилиш заруриятини тақозо этади.

Янги бозор иқтисодиёти шароитида ишлаб чиқарувчи ва ишлаб чиқариш муносабатлари бирлиги ижтимоий мослашиш тушунчасини янада кенгроқ белгилаб олишни талаб қилади. Кенг миқёсдаги ижтимоий мослашиш — жамиятдаги асосий ишлаб чиқарувчи куч-инсон, ижтимоий гуруҳ билан ишлаб чиқариш муносабатлари ва тегишли усткурма кўринишларининг диалектик бирлигини таъминлаш ва зиддиятларни ҳал этишдан иборат. Усткурма шахс моддий, маънавий эҳтиёжлари ривожланиши ва унинг биологик-ижтимоий табиатига кўра, ўзгариб боради.

Ижтимоий ва биологик жиҳатдан инсоннинг кўникиш имкониятларидаги чуқур ўзгаришлар кўплаб касалликларнинг юзага келиши ва кўпайишига тўртки бермоқда. Фан-техника инқилоби кенг қулоч ёзаётган паллада меҳнат ва капитал ўртасидаги зиддиятлар ижтимоий-экологик ва технологик йўналишларда янги муаммолар туғдирмоқдаки, бу инсоннинг ижтимоий ва биологик фаолиятида ҳар хил зиддиятлар келиб чиқишига сабаб бўлмоқда.

4.4. Ишлаб чиқариш муносабатлари ўзгаришининг инсон мослашишига таъсири

Кишилик жамиятида ишлаб чиқарувчи кучлар ривожланган сайин ишлаб чиқариш муносабатлари ҳам ўзгаради. Бундай шароитда инсон омилининг роли ортиб, унинг мослашиш-бунёдкорлик имкониятлари кучаяди. Инсон омилини фаоллаштиришнинг муҳим шартларидан бири бўлган ижтимоий мослашиш фан-техника тараққиёти ютуқлари хўжалик юритишнинг иқтисодий механизмлари устунликлари билан уйғунлашадиган шароитларда муваффақиятли амалга ошади. Фан-техника тараққиётини жадаллаштириш инсон биологик-ижтимоий табиатининг атроф-муҳитга мослашиши учун тамоман янги имкониятларни юзага келтириб, унинг жисмоний ва интеллектуал имкониятларига таъсир этади.

Инсоннинг мослашиш муаммосини унинг ижтимоий ва биологик жиҳатлари яхлитлиги асосида қараб чиқиш керак. Ижтимоий ва рухий-жисмоний мослашишлар ўзаро боғлиқ жараёндир. Диалектик ўзаро таъсир туфайли бу жараёнлар инсон турмушининг барча ижтимоий ва табиий-биологик томонларини қамраб олиб, атроф-муҳит аҳволига боғлиқ бўлади.

Барча тирик мавжудотнинг атроф-муҳит билан муносабатларида ташқи муҳитнинг организмга таъсири организм фаолияти учун зарур ресурсларни олиш, атроф-муҳитни ўзгартириш хусусида сиртдан олинаётган маълумотларга муносабат асосий унсурлардандир. Ноорганик муҳит барча организмларга яхлит тарзда таъсир кўрсатади. Айни чоғда, ҳар бир тоифадаги мавжудот ва алоҳида организм ҳам ноорганик, ҳам органик табиий муҳитнинг таъсирида бўлади.

Кишилар томонидан муайян тажрибанинг ўзлаштирилиши уларнинг муҳитга муносабатида ўзига хосликни шакллантирди. Генотурда ўзига хос инстинктив шаклларда бу муҳитни ўзлаштириш ва идрок қилишнинг йўқлиги инсоннинг муҳитга муносабатини, табиий ўзига хосликни келтириб чиқаради. Унинг

феъл-атвори азалдан муҳитга мослашмаган, ҳаракатлари муҳит томонидан узил-кесил белгилаб қўйилган эмас, балки шахсий тажриба орттириш мобайнида муҳитга мослашишдир. Ана шуларга мувofiқ инсониятнинг генетик жамғармаси ижтимоий фаолият давомида ўзини намоён этади, табиий лаёқатларнинг онгли фаолиятга айланиши давомида инсоний маданиятни бой-итади ва табиатни янада ўзгартириш учун асос яратади. Ушбу жараён инсоннинг биологик ранг-баранглигини кенгайтиришга олиб келсада, у ижтимоий омиллар, ижтимоий тараққиёт жараёнлари таъсири билан белгиланади. Шунини айтиш лозимки, у фақат биологик кўринишда эмас, балки мазмунга кўра, фан ва жамиятдаги ишлаб чиқарувчи кучлар тараққиёти билан белгиланадиган ижтимоий жараён ҳисобланади.

Табиатда биологик мослашиш ўрнида бўлган ва инсоният ривожланишида етакчи ўринни эгаллаган ижтимоий кўни-киш инсоннинг табиий ва ижтимоий муҳитга фаол муносабати-дир. Лекин инсон фаолияти ижтимоий ва биологик жиҳатлар-нинг яхлит ҳолида ҳамда диалектик ўзаро таъсирида биологик мослашиш ҳам алоҳида ўринга эга.

Барча тирик мавжудотлар ҳаётига асос бўлувчи биологик жараёнларнинг ролини инкор қилиб бўлмайди. Киши органи-зми бу жараёнларга бўйсунаркан, биологик мослашишни бошдан кечиради. Инсоннинг зот сифатидаги биологияси ижтимоий муносабатлар ривожланган ва атроф-муҳитдаги шароитлар ўз-гарган сайин такомиллашиб, организмнинг шароитларга мос-лашишида ўз аксини топади.

4.5. Инсон хасталанишининг табиий-ижтимоий шароитга мослашиш билан боғлиқлиги ва уларнинг хусусиятлари

Инсон ўзининг ижтимоий-тарихий фаол моҳияти билан фарқланувчи тирик жонзотдир. Ижтимоий жиҳатдан ялпи устувор-лик меъёр ҳолатида ҳам, нуқсонли ҳолатда ҳам инсон анатомияси ва физиологиясининг барча жиҳат ва томонларига тегишди ҳи-собланади. Кишиларнинг мослашишини табиий ҳолда ва нуқсонли ҳолатда «ижтимоий биологик» жараён деб қараладиган бўлса, бу ерда «биологик-ижтимоий» тушунчасини маъно жиҳатдан бир-би-рига, сўзсиз, қарама-қарши қўйиб бўлмайди. Инсон танасида био-логик жиҳатлар ижтимоий жиҳатларни белгиламай, балки ижти-моий жиҳат биологик томонларни белгилайди. Ана шундай ёнда-шиш касалликнинг юзага келишини атроф-муҳит ва ижтимоий муҳитдаги етакчи омиллар белгилайдиган ҳодиса сифатида мате-риалистик идрок қилиш имконини беради.

Ҳар қандай жамиятнинг катга бойлиги инсон саломатлиги, халқ саломатлигидир. Бу соҳада илм-фан турли соҳаларининг ўзаро ҳамкорлиги жуда муҳим. Чунки меҳнат ва турмуш шароитларини соғлом ҳолатга келтириш, жисмоний тарбия ва спортни ривожлантириш, бўш вақтни оқилона ташкил қилиш, касалликларнинг олдини олиш ва даволашда ҳам ижтимоий, ҳам табиий омилларни ҳисобга олиш керак. Инсон саломатлиги табиатнинг соғломлиги, атроф-муҳитнинг мусоффолиги билан узвий боғлиқдир. Инсоннинг мослашиши, унинг саломатлиги ва хасталиklarига «биологик» ёки «биологик-ижтимоий» ҳодиса сифатида ёндашишнинг бошқача шакллари ҳам мавжуд. Бундай ёндашув мавжудотнинг қуйи шаклидан юқори ижтимоий шакл томон ҳаракатини инкор қилади.

Инсон хасталиклари экологияси ва патогенези ўзгариши, баъзи хасталикларнинг йўқолиб кетиши ёки кўпайиб кетиши ёки бошқаларининг юзага келиши ўз ҳолича юз берадиган жараён эмас. Бу ҳодисаларнинг барчаси охир-оқибатда ижтимоий шароит тақозосидир. Чехиялик шифокор М.Обтулович таъкидлашча, аллергия хасталиклар кўпайиб кетишининг сабаби беҳаловатлик, шовшашошарлик ва зўриқишлар натижасида вегетатив асаб тизимининг ожизланиши, уларни келтириб чиқарувчи омилларнинг кўпайганлиги, шунингдек таъқи омиллар таъсири кучайишидир.

Шаҳар ҳавосини булғайдиган саноат чиқиндилари нафас олиш йўллариغا шикаст етказиш, фармацевтика саноат етказиб бераётган дори-дармонларни кўп миқдорда ишлатиш, овқатланишда табиий моддалари камайган консерва ҳолидаги таомларни кўп ейиш, сунъий аччиқ-чучуклардан фойдаланиш, ҳашаротларга қарши курашишда захарли химикатлардан фойдаланиш натижасида улар озиқ-овқат маҳсулотларига ўтиб, турли хасталиклар пайдо бўлишига олиб келмоқда.

Табиатнинг инсон томонидан ўзгартирилиши одамлар танасида юз бераётган ўзгаришлардан жуда илгарилаб кетган. Натижада ижтимоий-экологик талаблар билан инсон имкониётлари ўртасида зиддиятлар юзага келмоқда. Буларнинг ҳаммаси ҳозирги давр кишиларининг хасталиклариди акс этмасдан қолмайди. Турмушнинг янги шароитлари ҳозирги давр кишисидаги номақбул ўзгаришларнинг моҳиятига таъсир қилади. Утмишда патология моҳияти ҳали булганмаган табиатнинг ноқулай таъсири билан белгиланган бўлса, ҳозирги пайтда инсоннинг ўзи ўзгартирган табиий шароитлар таъсири натижасидир.

Энделикда «биосферанинг мослашиш механизми» тугаб битиш арафасида бўлиб, кўпинча имкон чегарасидан чиқ-

моқда. Шу асосда тузатиб бўлмайдиган салбий ўзгаришлар юз бериб, ўсимлик ва ҳайвонат дунёси, шунингдек, инсоният учун ҳалокатли оқибатларга олиб келмоқда. Инсон организми атроф-муҳитнинг тез суръатларда ўзгаришига ўрганмаган.

4.6. Фан-техника тараққиёти ривожининг инсон экологиясига таъсир турлари ва вужудга келаётган муаммоларни ечиш йўллари

Ҳозирги давр кишига фан-техника тараққиёти жадал ривожланиши туфайли юзага келаётган кўплаб омиллар ўта салбий таъсир кўрсатмоқда. Атом ва кимё саноати ривожланиши сабабли юзага келган зарарли унсурлар, биогеоценозларни ўзгартирувчи ишлаб чиқариш қолдиқлари, урбанизация жарёнининг мукамаллашиши каби жараёнлар инсоннинг турли касалликларга чалинишига сабаб бўлмоқда.

Экологик ўзгаришлар жадал юз берганида организмларнинг фаолияти, мослашиш имкониятлари билан инсон мавжуд бўлган ва ўзгараётган муҳит ўртасида муайян зиддиятлар келиб чиқмоқда. Организмнинг биологик эволюцион тараққиёти давомида шаклланган ўлчовлари антогенетик ўзига хосликлари билан экологик шарт-шароитда юз бераётган ўзгаришларга мос тарзда кўника олмаслик қобилияти ўртасида юзага келган номувофиқликдир; бу ҳозирги давр кишисининг хасталанишига жуда катта таъсир этмоқда.

Шундай қилиб, фан-техника тараққиёти инсониятга фаровонлик келтириш билан бирга айни чоғда ўзига хос муаммоларни келтириб чиқармоқда. Бу муаммоларни ўз вақтида ва оқилона ҳал қилиш кўп жиҳатдан инсон ва табиат келажагини, фан-техника тараққиёти истиқболини белгилайди.

Шу нуқтаи назардан ғарб тадқиқотчиларининг фан-техника инқилоби билан боғлиқ равишда «дегуманизация», «дезадаптация» ва «инсоннинг бегоналашувчи» ҳақидаги қатор назариялари эътиборга моликдир. Бир гуруҳ хорижий олимларнинг фикрича, XX асрнинг 50-йилларида юзага келган «ижтимоий дезадаптация» назарияси шундай таълимотлардан биридир. Бу таълимот муаллифлари ғарб тиббиёт ва тиббий социологияси вакилларидир. Лекин у кўплаб муаммоларни қамраб олгани учун фанлар доирасига сизмайди. Бу назариянинг қатор концепциялари юрак-қон томир, асаб хасталиклари, хавфли ўсимталар, травматизм ва патология бошқа кўринишларининг юзага келиши ва жадал ёйилишининг бош сабаби ва шарти фан-техника тараққиёти деб тушунилади.

«Ижтимоий дезадаптация» назарияси асосчиларидан бири Г.Делорнинг фикрича (1961 й.), хасталик инсоннинг уни ўраб турган биологик ва ижтимоий муҳитга кўникишида юз берган четга чиқишлар натижасидир. «Ижтимоий дезадаптация»нинг асосий сабаби ҳозирги давр кишисининг яшаш шароитлари билан зот сифатидаги шаклланиш ўртасида номувофиқликнинг чуқурлашиб кетганлигидир. Р. Дюбонинг (1962 й.) таъкидлашича, инсоннинг табиат кўйнидан ажралиб чиқиши у зот сифатида эга бўлган «табиий маромлар» билан номувофиқликка олиб келади ва у ўз навбатида физиологик бузилиш ва хасталиклар кучайишига сабабчи бўлади. Юқоридаги муаллифларнинг фикрича, ижтимоий антиадаптация шундай намоён бўладики, замонавий цивилизация ривожланган сайин ижтимоий муҳитнинг инсониятга бегоналиги яққол сезилмоқда.

Г.Делор ва Р. Дюбон концепциясида ижтимоий маромларни баргараф этиш ёки четлаб ўтиш зарурати асосий ҳисобланган. Айнан ижтимоий маромлар, аниқроғи, уларнинг тартибга тушмаган эквивалентлари инсон учун номақбул ҳисобланади. Юқоридагилардан кўриниб турибдики, хасталиклар сабабларининг концепцияси намоён бўлиб, унда маромларнинг номувофиқлиги асосий омил ҳисобланади. Инсоннинг табиий ҳаёти маромлари ва маданийлашган жамият юзага келтирган янги турмуш тарзи маромлари ўртасидаги номувофиқлик патологик ҳолатларнинг кўп учровчи ва умумий кўринишидир.

Янги давр цивилизациясининг хасталиклари, ижтимоий дезадаптация, дегенерация каби назарияларни танқидий таҳлил қилиш, уларда инсон фаолиятининг ижтимоий ва биологик жиҳатлари объектив акс этган.

Фан-техника тараққиётини жадаллаштириш инсоннинг руҳий-жисмоний жиҳатларини қайта тиклашнинг янги ўлчовларини илгари суради. Инсон яратган компьютер ва микропроцессорлар, технологик линиялар ва робототехника ундан ўз ривожланиши суръатларига мос руҳий-жисмоний фаоллик талаб этади. Маълумки, инсон саломатлиги ўзгарувчан жараён бўлиб, унинг сифат ва миқдор жиҳатлари ўзи яшаб турган муҳитдаги ўзгаришларга мос равишда ўзгариб туради.

Қисқача хулосалар

Маълумки, фан-техника тараққиёти ишчилар меҳнатининг мазмуни ва шаклларида ўзгаришларга олиб келади.

Тор ихтисосли касблар ўрнини бошқарув, соzлаш ва механизациялашган тизимларда хизмат кўрсатиш вазифаларини ўзида уйғунлаштирувчи «кенг тармоқли» касблар эгаллайди.

Саломатлик имкониятларини аниқлаш ҳудудларнинг иқлимий-географик шароитлари, этник ривожланишдаги ўзига хосликлар, аҳоли турмуш тарзи, илмий техника инқилоби устувор соҳалардаги технологик савиялари, ишлаб чиқариш имкониятларининг техник ўлчовлари инсоннинг антропометрик ва рухий-жисмоний имкониятларига мувофиқлигини ҳисобга олган ҳолда ҳаётга татбиқ этишни тақозо қилади.

ФТТ ни ишлаб чиқаришда кенг жорий қилишда меҳнат жараёнини гигиеник ва ижтимоий-экологик мақбуллаштириш бўйича асосий омиллар объектив ва субъектив гуруҳларга бўлинади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Фан-техника тараққиёти инсон онги, рухий ва жисмоний ҳолатига қандай таъсир кўрсатади?
2. Меҳнат жараёни халқ хўжалиги тармоқлари бўйича қандай олиб борилади?
3. Инсоннинг биологик ва ижтимоий мослашиш тушунчаси нима?
4. Ишлаб чиқариш ва унинг мослашуви нима?
5. Инсон хасталигининг табиий-ижтимоий шароитига мослашиш билан боғлиқлиги ва уларнинг хусусиятлари нимадан иборат?
6. Ҳозирги даврда тараққиёт яратаётган ижтимоий муаммолар нималардан иборат?

Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. - Т.: Ўзбекистон, 1997.
2. Горелов А.А. Экология (Курс лекций). - М.: Центр, - 1998.
3. Шодиметов Ю.Ш. Ижтимоий экологияга кириш. - Т.: Ўқитувчи, 1994.
4. Лосев А.В., Провадкин Г.Г. Социальная экология. - М.: Владос, 1998.
5. Маркович Д.Ж. Социальная экология. - М.: Просвещение, 1991.
6. Багинская Г.А. Основы социозкологии. - Л., 1993.
7. Коробкин В.И. Экология. - М., 2003.
8. Миллер Т. Жизнь в окружающей среде. - М.: Пангея, 1993.
9. Протасов В.Ф., Молчанов А.В. Экология здоровье и природопользование в России. - М.: Финансы и статистика, 1995.
10. Равель П., Равель Ч. Среда нашего обитания. - М.: Мир, 1995.

МИНТАҚАВИЙ ИЖТИМОЙ-ЭКОЛОГИК МУАММО ТУРЛАРИ ВА УЛАРНИНГ УМУМИЙ ТАСНИФИ

5.1. Минтақавий ижтимоий-экологик муаммолар ва уларга таъсир этувчи омиллар

Ижтимоий-экологик муаммолар умумбашарий, минтақавий ва локал муаммоларга бўлинади. Минтақавий ижтимоий-экологик муаммолар кенг миқёсли муаммолардан фарқли равишда, минтақавий-ижтимоий экотизимлар элементлари ва алоҳида минтақаларни қамраб олувчи муайян чегараларга эга.

Экологиянинг минтақавий муаммоларини ўрганиш турли минтақаларда инсоннинг ҳўжалик юритиш фаолияти натижасида юзага келган муҳитдаги табиий ва ижтимоий шароитларни умумлаштириб баҳолаш, ноқулай ижтимоий-экологик муаммолар белгиларини аниқлашга имкон беради. Бундай баҳолаш учун табиий муҳит, иқтисодиёт тармоқлари, тегишли минтақадаги демографик ва ижтимоий-иқтисодий маълумотлар хусусида катта миқдордаги харитачилик, статистика ва адабиётлар материалларидан фойдаланилади.

Минтақавий ижтимоий-экологик муаммоларга баҳо бериш мезони — ҳаво ва сувнинг булганганлиги, белгиланган чегара концентрацияси, тупроқ эрозияси, яйловларнинг ишдан чиқиши, ўт-ўланлар ва яшил массанинг камайиши, дарахтларни кесиш ва ҳ.к. Минтақага қараб, алоҳида ижтимоий-экологик муаммо мезонлари жиддий фарқланиши мумкин.

Барча экологик муаммолар олти гуруҳга бирлаштирилган:

- атмосферага оид (ҳавонинг ифлосланиши);
- сувга оид (сувнинг ифлосланиши ва камайиб кетиши);
- биологик (ташқи омиллар таъсирида ўрмонларнинг яроқсиз ҳолга келиши, дарахтларни кесиш, ўтлоқларнинг ишдан чиқиши ва ҳ.к.);
- тупроқ-геоморфологик (эрозия, дефляция, жарликларнинг юзага келиши, ер шўрланиши ва ҳ.к.);
- ерга оид (ернинг бузилиши ва заминнинг яроқсиз ҳолга келиши, ерни ажратиб қўйиш);
- ландшафтга оид (табиий рекреацион хусусиятларининг ёмонлашиши ва бой берилиши, ноёб табиий объектларни муҳофаза қилиш таркибининг бузилиши).

Минтақавий ижтимоий-экологик муаммолар қопланадиган, нисбатан қопланадиган ва қопланмайдиган даражада бўли-

ши мумкин. Табиатни муҳофаза қилиш муаммоси ёки ижтимоий-экологик вазият табиий экотизимлар тикланиши чегарадан чиқмаган бўлса, қопловчи омиллар туфайли ижтимоий экотизимлар тўла тикланиши мумкин.

Экологик омилларнинг аста-секин камайиб бориши ижтимоий экотизимлар ижтимоий ривожланишда уйғунликни бузиб, уларнинг тикланиш имкониятларини анча ёмонлаштириши мумкин. Бу ҳодиса табиий экотизимларнинг қисман қопланадиган ҳолати дейилади.

Экологик тизимларнинг ҳолати буткул издан чиқиб, уларнинг ривожланишида экотизим биотик элементлари ҳалокатига ва ландшафтларнинг вайрон бўлишига олиб келувчи экостаз бузилиши қопланмайдиган деб таърифланади.

Ижтимоий-экологик муаммолар оқибат натижасига кўра, уч гуруҳга бўлинади:

- антропоэкологик;
- экологик-иқтисодий;
- табиий ландшафтга оид.

Ноқулай экологик вазиятли майдонлар анчагина бўлиб, Қозоғистон, Марказий Осиё, Шарқий Сибирь ва Уралда кўзга ташланади. Ноқулай экологик вазиятли ареаллар майдони алоҳида тарзда кўриқланадиган майдонлар ҳажмидан каттадир. Шуниси ҳам борки, кўриқланадиган ҳудудларнинг баъзилари ушбу ареаллар таъсири доирасидадир. Ареаллар миқдори ва табиатни муҳофаза қилишга оид муаммолари турлари бўйича мураккаб, ўтиш ва оддий тоифаларга бўлинади.

Мураккаб ареаллар, асосан саноат марказларининг ифлослантирувчи таъсири, табиий ресурсларнинг жадал ишга солиниши ва юксак аҳоли зичлиги билан таърифланади. Шулар жумласига Ўзбекистонда Фарғона водийси, Зарафшон ва Хоразм воҳалари, Россияда унинг Европа қисми, Шарқий Урал саноат минтақаси, Украинада Донбасс ва бошқаларни киритиш мумкин.

Чала чўл ва чўл минтақаларида табиатни муҳофаза қилиш омиллари, асосан ерларни сугориш ва яйловларда молларни ортиқча боқиш натижасида уларни издан чиқариш билан боғлиқдир.

Ижтимоий-экологик муаммолар табиатни муҳофаза қилиш билан боғлиқ янги муаммоларни келтириб чиқаради, мавжуд муаммоларни кўпайтиради. Тайга минтақасида табиатни муҳофаза қилишнинг асосий масаласи, ҳисоб-китобларга қараганда, ўрмонни ортиқча кесишдир. Бу кўчат ва бута захираларини камайтириб, ботқоқликларни кўпайтиради. Фойдали маъданларни қазиб олиш табиатга жуда катта зарар етказди. Кенг баргли

Ўрмонлар минтақасида деҳқончилик урбанизацияси ва ўрмон кесиш билан боғлиқ муаммолар кескинлашди. Ўрмон ва ўрмон-дашт ландшафтлари ернинг кўп миқдорда ҳайдалиши ва тупроқнинг ювилиб кетиши, жарликлар ҳосил бўлиши натижа-сида ер ҳосилдорлигининг бой берилиши билан таърифланади. Ўтлоқларда эса молларнинг ортиқча боқилиши ўтлоқларнинг издан чиқиши ва тикланмаслигига олиб келади.

Шундай қилиб, ижтимоий-экологик муаммолар баъзи минтақаларда табиат захираларидан фойдаланишга интенсив ёндашиш, ландшафтнинг ўзига хослигини писанд қилмаслик, унинг антропоген таъсирларга чидамлилиги ва потенциалини менсимаслик натижасида юзага келади. Уларнинг ҳаммаси, агар кенг миқёсда тadbир кўрилмаса, табиатни муҳофаза қилиш билан боғлиқ янги муаммоларни келтириб чиқаради ҳамда мавжуд ижтимоий муаммоларни кўпайтиради.

Мамлакатимиз аҳолисининг тахминан учдан икки қисми қишлоқ жойларда яшайди. Туғилиш миқдорининг юқори, ўлимнинг нисбатан камроқ эканлиги аҳолининг тез кўпайишини таъминлайди.

5.2. Марказий Осиёнинг орографик тузилиши ва унинг ижтимоий экологик вазиятга таъсири

Марказий Осиё чўллар ва қор ҳамда музликлар билан қопланган тоғли минтақадир. Сувга сероб дарёлар шу тоғлардан бошланиб, ҳайқириб пастга оқади. Текисликда жойлашган воҳалар — қишлоқ аҳолиси ва саноат шаҳарлари жойлашган ерлар улардан оби-ҳаёт олади. Марказий Осиё табиий ландшафтлари асосий турлари тоғлар, тоғ олди текисликлари, воҳалар ва чўллардир.

Орографик жиҳатдан Марказий Осиё икки қисмга бўлинади: ғарбий қисми текисликлардан иборат, шарқий қисми эса Тянь-Шань ва Помир тизмалари билан банд. Ғарбий қисмдаги текисликларнинг анчагина майдони океан сатҳидан пастдадир. Қорақумдаги Оқчақай чуқурлигининг энг қуйи нуқтаси 81 м гача боради. Манғишлоқдаги Қорағиё чуқурлигининг қуйи нуқтаси эса 132 м дан қуйироқдир.

Марказий Осиё тоғлари Осиё қитъасини узунасига кесиб ўтган. Евроосиё тоғ тизмаларининг энг баландларига мансуб. Марказий Осиё чегарасида Тянь-Шань ва Помирнинг ғарбий қисми ва Копетдоғ тизмалари жойлашган.

Бу тоғларнинг тузилишидаги ўзига хослик шундаки, бу ерда узоқ давр мобайнида жадал тектоник жараёнлар туфайли кўта-

рилишига нисбатан денудация устун келиши оқибатида юзага келган тоғ текисликлари мавжуд. Ушбу минтақа тоғлари учун увоқ тоғ жинсларининг юқоридан пастга тушиб туриши тавсифлидир. Тоғ чўққиларида бундай кўчиш кучли ёмғир ва кўк-ламги қор эриши пайтида қум, тош аралаш сув оқимлари ёрдамида амалга ошади.

Ён бағирларда тошу-харсангларнинг ўпирилиб туриши ва зилзилалар туфайли баҳайбат қояларнинг қулаши тавсифлидир. Ён бағирлар бўйлаб қолдиқ тоғ жинсларининг қулаши кўпинча ҳалокатли тус олади. Музликларда кейинги вақт мобайнида юз берган баҳайбат ўпирилишлари Тянь-Шань ва Помир тоғларида учратиш мумкин. Тик ўпирилишларнинг катта қисми кучли зилзилалар, сел ва дарё қирғоқлари ювилиши билан боғлиқ.

Марказий Осиё тоғларининг аксарият қисми 8-9 балли зилзила бўладиган минтақага мансубдир. Марказий Осиёдаги ер қимирлашларнинг ўчоғи ер қаърида 8-25 км, баъзан 40 км чуқурликда жойлашган. Шунинг учун ҳам уларнинг акс-содосини ер қобиғининг устки қисмида содир бўлаётган тектоник жараёнлардан излаш керак.

Нисбатан яқинда тектоник ҳаракатлар фаоллашган ҳудудлар ер қимирлаш кўп жойлар ҳисобланади. Уларга тоғ олди текисликларининг кўтарилаётган қисмлари, шунингдек, ҳозирги пайтда изчил кўтарилаётган минтақаларга мансуб ҳудудлар киради.

5.3. Марказий Осиё иқлими, ўсимликлари хусусиятлари ва уларнинг ижтимоий экологияга таъсири

Марказий Осиёда асосий иқлим ҳосил қилувчи омилларнинг ўзаро таъсири — ер иқлимининг қурғоқчилик бўлиши, куннинг қизиб кетиши, ёруғликнинг сероблиги ва ҳароратнинг кескин ўзгаришига олиб келади, ҳар йили ва бир йил ичида деярли барча иқлимдаги ўзгарувчанликни белгилаб беради. Энг совуқ ва энг иссиқ ойлар ўртасида ўртача ҳарорат фарқи 30 даражага етади. Ёгингарчилик миқдори баъзи ойларда кўп йиллик ўртача кўрсаткичлардан 2-4 марта кўп ёки оз бўлиши мумкин. Марказий Осиёни жанубдан ва жанубий-шарқдан тўсиб турадиган тоғ тизмаларининг мавжудлиги ва шимолда ҳеч қандай ғовнинг йўқлиги шунга олиб келадикки, шимолдан келган совуқ ҳаво ҳеч бир тўсиққа учрамай паст текисликларга ёйилади ва жанубга ўта олмасдан тоғ этакларида туриб қолади. Ёзда совуқ ҳаво тез исийди, шунинг учун ҳам Марказий Осиё жануби, Эрон ва Афғонистон

шимолидаги ҳарорат деярли фарқ қилмайди. Қишда эса унинг хусусиятлари секин юз беради. Шу тусфайли, Марказий Осиё республикаларида қиш, одатда Эрон ва Афғонистоннинг чегара вилоятларидагидан совуқроқ. Туркменистон жануби, Эрон ҳамда Афғонистон шимолида қишда январь ойининг ўртача ҳароратидаги фарқ 5-10 даражага боради. Йил давомида Марказий Осиё ҳудуди шимолий чегарада жами ҳар сантиметрга 120 ккал ва жанубий чегарада 160 ккал радиация олади. Иссиқликнинг бундай кўплиги, аввало тушки пайтда қуёшнинг узоқ муддатда тик туриши, шунингдек, ёзнинг иссиқ палласида булутларнинг кам бўлиши билан изоҳланади. Паст текисликларда очиқ ҳаво эҳтимоли 90-95, 60-80%ни ташкил этади.

Иссиқ мавсумда Марказий Осиёнинг текис жойларида радиацион баланс ва унинг жадаллиги кенглик бўйича кам ўзгаради ва асосан юза қатлами ҳолатига боғлиқ. Чунончи, июлда радиацион баланс ўртача 7-11 ккал/см² га тенг. Қорақумда июнь-июлда туш пайти радиацион баланс минутига 0,65-0,80 ккал/см² га тенг. Йилнинг иссиқ мавсумида радиацион баланс тоғли ўлкаларда жиддий ўзгаради, паст текисликларда эса нисбатан барқарордир. Йилнинг совуқ палласида радиацион баланс миқдори қор қопламанинг мавжудлиги ва ҳолатига қараб ўзгаради. Марказий Осиё ҳудудида ой давомида манфий радиацион баланс деярли кузатилмайди, энг совуқ ойларда унинг ўртача миқдори шимолий чегарада 0 га яқин, жанубда эса 1 ккал/см² дан ошади.

Иқлим шаклланишида муҳим омиллардан яна бири атмосфера ҳавосининг айланиб туришидир. Турли айланиш жараёнлари натижасида Марказий Осиё ҳудуди узра юзага келадиган ҳар хил ҳаво оқимларини қуйидагиларга ажратиш мумкин:

- циклон ва антициклон кўринишида ғарб ва шарқдан ҳаво оқимларининг кириб келиши;
- шимол ва жанубдан ҳаво оқимларининг кириб келиши;
- муқим тур ҳаво оқимларининг жуда секин кўчишидан иборат бўлиб, қуёш радиацияси ва юза қоплама таъсирида уларнинг метеорологик хусусиятлари жадал ўзгаради. Йилнинг турли фаслларида бундай ҳаво алмашишлари ҳар хил тарзда такрорланади.

Марказий Осиёда энг совуқ ой январдир. Қиш бу ерда асосан юмшоқ, мўътадил совуқ, январда жанубий чегараларда ўртача ҳарорат — 2-8 даража, тоғли вилоятларда — 15 - 23 даражага етади. Қуёшдан олинадиган иссиқлик миқдори кўп бўлишига қарамай январда энг паст ҳарорат кузатилади. Ҳатто, текисликларнинг энг жанубий қисмида — 25-30 даража,

шимолий қисмда — 30 даражадан кўпроқ, тоғ чўққиларида — 50 даражагача совуқ қайд этилади. Лекин бу кучли изғиринлар узоқ вақт сақланмайди. Марказий Осиёнинг барча қисмларида йиллик ўртача ҳарорат — 15-20, тоғларда — 5-10 даражагача кўтарилиши мумкин.

Аксарият ҳудудларда энг иссиқ ой текисликларда июль, тоғларда июль-августдир. Марказий Осиёда энг юқори ҳарорат Термез ва Шерободда кузатилган. Марказий Осиёнинг жанубида деярли ҳар йили июль ойида 40 даражадан ошади. Тоғ этакларида эса энг юқори ҳарорат 30-35 даражадан ошмайди. Барқарор иссиқ ҳавога қарамасдан ёз пайтлари кучли чанг-тўзонлар ҳамроҳлигида совуқ ҳаво кириб келиш эҳтимоли бор.

Марказий Осиё сув тармоқларининг ўзига хослиги шундаки, дарёлар тоғ ва текисликларда бир текис жойлашмаган. Тоғларда 10-12 минг дарё ва ирмоқчалар мавжуд бўлиб, улар ўзаро қўшилиб, асосий сув тармоқлари — Сирдарё ва Амударёни оби-ҳаёт билан таъминлайди.

Тоғли ўлканинг сув тармоқларига хос яна бир хусусият шундаки, сув четга чиқиб кетмайди. Марказий Осиё дарёлари Каспий ва Орол денгизлари ҳавзаларига мансуб. Дарёларнинг суви МДХ чегараларида шаклланадиган ва Эрон ҳамда Афғонистондан келадиган сувлардан ташкил топади. Дарёлар орқали келувчи сувдан ташқари Марказий Осиё текисликларига ер тагидан ҳам сувлар чиқади. Баланд тоғ чўққиларида дарёларнинг музликлардан чиқиш жойларида сув ҳарорати 0 даражага яқин. Пастга тушган сайин ҳарорат оша бориб, тоғларни тарк этишда 10-12 даражага кўтарилади.

Ўртача энг кўп ойлик ҳарорат июлда, баъзан августда барқарорлашади. Баъзи дарёлардаги сув июнь ёки май ойида энг кўп исийди. Музлик ва тоғ чўққиларидаги қор сувлари 10-12% дан ошмайди. Тоғ тизмаларида юз берадиган ёгингарчилик туфайли тушадиган сув йиллик ҳажмининг 1% дан кўпрогини ташкил этади.

Ўрта тоғ минтақаларида дарёларнинг асосий сув манбаи мавсумий қорларнинг эриши туфайли ҳосил бўлган сувлардир. Ёмғир йиллик сув ҳажмининг 3-5%ини беради. Фақат марказий Тянь-Шань ва шарқий Помир тоғларидан ёмғир сувлари 10%, ҳатто ундан ҳам кўпроқ миқдорда сув беради. Ер ости сувлари баъзи дарёларни 40% гача таъминлайди. Марказий Осиёдаги кўлларнинг сони мингдан ошиқ, уларнинг 80% и текисликларда жойлашган. Текис жойлардаги кўллар, асосан ўзгаришлар ўзгариши жараёни билан боғлиқ. Суғориш тармоқлари билан боғлиқ кўллар эса сунъий равишда ёки чуқур жойларга сув

тўлиши натижасида ҳосил бўлган. Тоғлардаги кўлларнинг ҳосил бўлиши текисликлардаги кўлларнинг пайдо бўлишидан фарқ қилиб, ранг-барангдир. Бунга тектоник кўллар, қояларнинг ўпирилиши ёки тоғ водийларидаги қадимги музликларнинг қолдиқлари билан тўсилиши натижасида юзага келган тўғон туридаги кўллар мисол бўлиши мумкин.

Марказий Осиё худудини гидрологик жиҳатдан тоғли, тоғ олди ва текислик районларига бўлиш мумкин. Тоғли районлар қор ва ёмғир сувлари тўпланадиган жойлар бўлиб, ер ости сувларининг манбаи ҳисобланади, текисликларда эса аллювиал ва платформа текисликларга бўлинади.

Кескин континенталлик, умумий қурғоқчилик, йиллик ўртача ҳароратнинг юқори эканлиги вегетация мавсумининг 2 хиллиги: нисбатан қисқа намли ва иссиқ, узоқ ва қуруқ бўлиши. Бу айниқса, янги ерларни ўзлаштириш, шаҳарлар қуриш, йирик иншоотлар бунёд этишда жуда асқотади.

Марказий Осиё иқлимининг хусусиятлари тупроқ ҳосил бўлишида асосий омидир. Бу, худуднинг аксарият қисмини ўз табиатига кўра, кенг миқёсида Эрон-Араб фазиаси деб қарашга имкон беради. Марказий Осиёнинг текислик қисмида кенг тарқалган тупроқларга кулранг қизғиш чўл, тақир ҳолатида ва чўл кум кўринишидаги тупроқлар киради. Таркиби ва келиб чиқиши турлича бўлган кулранг қизғиш чўл тупроқлари ёши энг катта текисликларга хос бўлиб, ўзида ҳозирги иқлимий таъсирларни ҳамда ўтмишдаги палеогеографик шароитларни ҳам акс эттиради.

Марказий Осиё тоғ этаклари ва тоғларнинг тупроқ қатлами вертикал пояс қонунига бўйсунди ва айрим худудларнинг потенциал ўзига хосликларини акс эттиради. Бундан ташқари, тоғларда тупроқ қатлами орографик шароитлар билан мураккаблашган.

Марказий Осиё ўсимликлар оламига таъсир қилувчи табиий муҳитнинг барча омиллари ичида гидротермик ҳолат энг кўп аҳамиятга эга. Гидротермик ҳолат бу ерда йил мавсумлари бўйича кескин ўзгариб қолмасдан; жойнинг географик ўрнига ҳам боғлиқ. Ўсимликлар олами таркибида турли биологик шаклларни кўриш мумкин. Булар бир йиллик ва кўп йиллик ўт-ўланлар, ярим бута кўринишдаги экинлар, буталар, пўстлоқли экинлар, шунингдек, мох, лишайниклар ва тупроқ ўтларидир. Чўл ўсимликлари олами ташқи ранг-баранглиги, таркибида у ёки бу биологик гуруҳдаги ёхуд бир неча биологик гуруҳлардаги ўсимликларнинг ўзаро бирикиши асосида юзага келади. Ҳар икки ҳолатда ҳам ўсимликлар қатлами тузилиши ўзгариб қол-

масдан, тувроқ-замин шароитлари ҳам ўзгаради. Тоғлардаги ўсимликлар оламининг таркиби чўл текисликлари ва ясси тоғлардагига нисбатан анча ранг-барангдир.

Ҳароратга боғлиқ ҳолда денгиз сатҳидан кўтарилган сайин ўзгариб турадиган ўсимлик турлари жуда кўп. Бир томонда тоғларда узум, анор, анжир каби иссиқсевар экинлар, иккинчи томонда анча паст ҳароратга мослашган экинлар учрайди.

Марказий Осиёда чўл ҳайвонлари кенг тарқалган. Текисликлар ҳайвон гуруҳларининг тоғ ҳайвонлари билан кескин алмашинуви тоғ этагида юз беради. Ушбу чегарада текисликлар томон турли эндемик турлар ва зотлардан иборат чўл ҳайвонлари тарқалган. Улар эски Дунё, айниқса Шимолий Африка ва Олд Осиё чўллари, камроқ Ғарбий Хитой ва Мўғулистон чўллари ҳайвонларига ўхшайди. Юқорироқда тоғ этаклари ва тоғларда Евроосиёда кенг тарқалган ҳайвонлар ёки Қозоғистон ва Мўғулистон чўлларида, Тайга ўрмонларида ёки Марказий Осиё ясси тоғларида яшайдиган ҳайвонлар кенг тарқалган.

Тоғлар фаунасининг ўзагини Галарктика зоогеографик областнинг Марказий Осиё ва Ўрта денгиз қисмига хос бўлган турлари ташкил этади. Фақат Тожикистон ва Туркменистон жанубида айрим тропик шаклларга дуч келасиз. Марказий Осиё тоғ фаунасида Галарктика ва бошқа ерларнинг деярли барча фауна турлари учрайди. Унда Осиёдан келиб чиққан типик тоғли турлар асосий ўзагини таъкидлаш мумкин.

Марказий Осиё минтақасининг иқлимий географик хусусиятлари инсон, жамият ва табиат ўзаро муносабатлари жараёнига, экотизимлар шаклланиши ва ривожланишига жиддий таъсир кўрсатади.

Табиий муҳитнинг асосий бузилишлари хўжалик фаолияти, ишлаб чиқарувчи кучларни экстенсив ривожлантириш билан боғлиқ. Биосферанинг улкан экологик захиралари, унинг янги инсон ўзгартирган шароитларда эволюция қилиши имкониятлари чексиз бўлишига қарамай, кўпгина антропоген таъсирлар ҳозирча анча салбий оқибатлар туғдирдики, минтақанинг биоценозлари бу оқибатларни амалда бартараф қила олмайди. Орол денгизи худудидаги вазият деярли инсон назоратидан чиқиб кетди. Оролбўйи экологик фалокат минтақасига айланди. Марказий Осиё бўйича углерод, олтингуурт, углеводород, қаттиқ моддалар, азот қолдиқлари етакчи ўринда туради. Углерод оксиди эмиссияси умумий миқдорнинг 39%ини ташкил этиб, кейинги ўринларда турган олтингуурт гази, углеводородлардан икки хисса кўпдир.

1989 йили бир кеча-кундузда атмосферага тушган зарар-

ли моддалар миқдори ҳар километрга 165 кг ни, истиқомат жойларнигина ҳисоблаганда 236 кг ни ташкил этди. Қашқада-рё вилоятида бир кеча-кундузда бу кўрсаткичлар 18,7 ва 39,9 кг/км² га етди. Анча йиллардан буён Фарғона водийси атмосферасига заҳарли бирикмалар зулум ўтказмоқда.

1989-1999 йилларда баъзи хўжаликлар ва шахарчаларда мевали дарахтлар гўза барглариининг Олмалик кон-металлургия комбинатидан чиқаётган олтингугурт қолдиқлари билан нобуд бўлиши кузатилди. Бундан ташқари саноат чиқиндилари ва автотранспортдан юзага келаётган ифлослантирувчи моддалар-нинг об-ҳаво билан қўшилиши ҳаво таркибини бузмоқда, ноқу-лай шароитларни юзага келтирмоқда.

5.4. Марказий Осиёдаги ижтимоий - экологик муаммоларнинг пайдо бўлиш сабаблари ва уларни баргараф этиш йўллари

Жамият тараққиёти қонуниятларини илмий англаш, инсонни ижтимоий феномен сифатида кўрсатиш унинг тараққиё-тини тўғри белгилаш имкониятини беради. Инсоннинг жамият аъзолари билан биргаликда ўзаро муносабатларда яратган иж-тимоий ва руҳий муҳитлар таъсирини социал экологик, яъни ижтимоий-экологик экотизим дейилади.

Демак, мазкур илм тармоғи қайси объектив борлиқни ва унинг қайси жабҳасини ўрганишни, бундан мақсад нима экан-лигини ҳамда шу соҳада доимо ҳукм сурувчи қонуниятлар жа-мият манфаатларига қандай хизмат қилишини яхши билган кишигина бундай муаммони еча олади.

Инсон биоижтимоий мавжудот бўлганлиги туфайли, унинг биологик моҳияти билан бир қаторда ижтимоий ва руҳий моҳи-ятини сақлаб қолиш зарур. Биосферанинг таркибий қисми бўл-ган инсон тирик мавжудотларнинг олий шакли ҳисобланиб, та-биий муҳит билан бир пайтнинг ўзида ижтимоий ва руҳий му-ҳитларда яшайди. Одамзот биологик, ижтимоий ва руҳшунос-лик қонуниятлари бўйича ривожланиб боради ҳамда уларнинг доимий ўзаро таъсири остида бўлади.

Ҳар бир давлатнинг ички ва ташқи сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий фаолияти натижасида юзага келаётган инсонлар ҳаёт-момотининг ижтимоий муҳити «макроижтимоий муҳит» деб юритилади. Табиат инсон учун ягона макон, у одамни турли озик-овқат маҳсулотлари, кийим-кечак, уй-жой ва бошқа зару-рий буюмлар билан таъминлайди. Аҳолининг экологик онги табиат муҳофазасини мунтазам амалга оширишда асосий иж-рочи омил ҳисобланади. У ҳар доим ҳам юқори бўлиши, вақти-

вақти билан табақаларга бўлиниши мумкин. Аҳолининг барча табақалари боғча ёшидаги ёш болалардан тортиб, мўйсафид ота-хон ва онахонларгача атроф-муҳитга яқдил, ижобий фикрда бўлишлари, унга зиён-заҳмат етказмаслик руҳида тарбияланишлари даркор.

Шундай қилиб, инсон яшаб турган муҳитни барқарор вазиятда асраш одамзот биоижтимоий тадрижий ривожланиш жараёнини меъёрий ҳолатда сақлаб қолишга қаратилган бўлади.

Қисқача хулосалар

Ижтимоий-экологик муаммолар умумбашарий, минтақавий ва локал муаммоларга бўлинади.

Минтақавий ижтимоий-экологик муаммолар кенг миқёс-ли муаммолардан фарқли равишда минтақавий-ижтимоий экотизимлар элементлари ва алоҳида минтақаларни қамраб олувчи муайян чегараларга эга.

Минтақавий ижтимоий-экологик муаммоларга баҳо беришнинг мезони ҳаво ва сувнинг ифлосланганлиги, белгиланган чегара концентрацияси, тупроқ эрозияси, яйловларнинг ишдан чиқиши ва ҳ.к.

Ижтимоий-экологик муаммолар оқибат натижасига кўра, уч гуруҳга бўлинади: антропоэкологик; экологик-иқтисодий; табиий ландшафтга оид.

Ижтимоий-экологик муаммолар баъзи минтақаларда табиий ресурслардан фойдаланишга интенсив ёндашиш ва потенциални менсимаслик натижасида юзага келди.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Минтақавий ижтимоий муаммоларга нималар киради?
2. Ижтимоий-экологик муаммоларнинг оқибат натижаси қандай?
3. Марказий Осиё орографик тузилишининг ўзига хос хусусиятлари нималарда ва у ижтимоий-экологик вазиятга қандай таъсир этади?
4. Марказий Осиёда ташкил топган ижтимоий-экологик муаммоларни айтиб ўтинг.
5. Марказий Осиё минтақасининг иқлим ресурслари нималардан иборат ва улар ижтимоий-иқтисодий ривожланишда қандай аҳамиятга эга?

Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. – Т.: Ўзбекистон, 1997.
2. Шодиметов Ю.Ш. Региональные проблемы социальной экологии. – Т.: Ўзбекистон, 1992.
3. Шодиметов Ю.Ш. “Ижтимоий экологияга кириш”. – Т.: Ўқитувчи, 1994.
4. Лосев А.В., Провадкин Г.Г. Социальная экология. – М.: Владос, 1998.
5. Камаров В.Д. Социальная экология. – Л., 1990.
6. Багинская Г.А. Основы социэкологии. – Л., 1993.
7. Коробкин В.И. Экология. – М., 2003.
8. Миллер Т. Жизнь в окружающей среде. – М.: Пангея, 1993.

VI боб

МАРКАЗИЙ ОСИЁ МИНТАҚАСИ БИОСФЕРАСИГА АНТРОПОГЕН ТАЪСИР ВА ИЖТИМОЙ-ЭКОЛОГИК МУАММОЛАРНИНГ ВУЖУДГА КЕЛИШИ

6.1. Марказий Осиё минтақасининг ижтимоий-экологик ҳолатига иқтисодийнинг асосий тармоқларининг таъсири

Саноат таъсири. Ишлаб чиқариш ўсган сайин атмосферага зарарли чиқиндилар ташлаш анча ошди, оқова сувлар ҳажми ҳам ўсиб бормоқда. Биосферага саноатнинг таъсирини ўрганаётиб, ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш ва режали тарзда ижтимоий-иқтисодий ва экологик ривожланишда муҳим аҳамиятга эга бўлган ишлаб чиқаришни ҳудудий жиҳатдан мақбул равишда ташкил этиш каби ўзак масалаларни четлаб ўтиб бўлмайди. У ишда экологик оқибатлар илмий ва лойиҳа ташкилотларининг тавсияларини ҳисобга олмасдан ўз билганича иш тутиш ишлаб чиқарувчи кучларни ривожлантиришда, тармоқлар ичида ва ҳудудий жиҳатдан жиддий номутаносибликларга ҳамда аҳоли саломатлигининг ёмонлашувига олиб келади. Барча чекловларга қарамасдан Тошкент вилояти ва Фарғона водийсида, Тошкент шаҳрида саноат жадал ривожланмоқда. Ишлаб чиқаришни ҳудудий ташкил этиш масалалари етарли ўрганилмаганлиги сабабли, Тошкент шаҳрининг ривожланишига изчил ёндашиш таъминланмаяпти. Ҳолбуки, Тошкент аҳолиси кейинги 10 йил ичида 24% ўсиб, 2,5 млн. нафардан ошиб кетди. Бунинг 2/5 қисmini бошқа шаҳарлардан келганлар ташкил этади. Чирчиқ-Олмалик, Оҳангарон-Ангрен, Фарғона-Марғилон, Навоий ва Ўзбекистоннинг бошқа қатор минтақаларида кимёвий, нефть-кимёвий ва микробиологик тармоқ корхоналари, кўп қувват ва сув талаб қиладиган бошқа ишлаб чиқариш воситаларининг кўплиги туфайли экологик вазият кескинлашмоқда.

1-жадвал

Саноатнинг таъсир динамикаси

	1970 й.	1976 й.	1985 й.	1996 й.	2001 й.
Асосий и/ч фондлари (мил. сўм)	13,6	27,5	84,9	109,8	117,5
Илмий маҳсулот қиймати	18,1	28210,1	46387	57633	61521
Ташланаётган чиқинди сувлар ҳажми (млн.м ³) шу жумла. ифосе-н	20611	25831	25881	28500	3034065
Атмосферага чиқайтган зарарли моддалар (миң тонна)	1508	1525	1539	1335	2250,3

Тожикистоннинг Турсунзода шаҳрида жойлашган алюминий заводининг салбий таъсири йилдан-йилга ошиб бормоқда. Завод қуввати ортиши билан аста-секин атмосферага чиқётган зарарли моддаларнинг (фтор бирикмалари) салбий таъсир чегараси ҳам кенгаймоқда. Ҳозирги пайтда Сурхондарёнинг Сарносиё, Денов, Шўрчи ва Олтинсой туманлари худуди унинг таъсирига тушиб қолган. Бу таъсир доирасининг кенглиги 4-25 чақиримгача етади. Ҳозиргача зарар кўрган умумий майдон 25-30 минг гектарни ташкил этади. Юқорида келтирилган туманларнинг баъзи хўжаликларида помидор, бодринг, карам ва узум ҳосилдорлиги камайган. Пилла етиштириш ҳажми пасайиши кузатилаётган. Шунингдек, анор ва хурмонинг ҳосилдорлиги ва сифати пасайиб кетди. Аҳолининг саломатлиги ёмонлашди. 1999 йилга келиб, фторли водород чиқиндилари 56,7 минг тоннага кўпайди. Қолбуки, 1982 йили бу кўрсаткич 24,5 минг тонна эди. Натижада аҳвол янада мураккаблашди.

Табиатга саноат таъсирининг янада кучайиши бундай шароитда кузатилаётган ижтимоий-гигиеник, экологик оқибатларни олдиндан ҳисоблаб чиқиш муҳим аҳамият касб этади. Табиатни муҳофаза қилишга оид лойиҳалаштирилаётган тадбирлар ва атроф-муҳитни антропоген жиҳатдан зўриқтиришни пасайтиришга қаратилган қўшимча тавсиялар ишлаб чиқиш самарадорлигини баҳолаш ҳам минтақа экологик истиқболини белгилаш жараёнидаги муҳим вазифадир. Замонавий фан-техника тараққиёти ютуқлари асосида саноат ишлаб чиқариш потенциални жадал ривожлантириш минтақанинг табиатга антропоген таъсирини анча оширади ва атроф-муҳитни муҳофаза қилишга оид самарали тадбирларни тақозо этади.

Ўзбекистонда атмосфера ҳавосига чиқарилаётган турли чиқиндилар ўтган асрнинг 90-йиллари ўрталарига нисбатан камайиш йўналишида бўлишига қарамасдан ҳали ҳам юқори кўрсаткичларга эга.

Буни ушбу жадвалдан кўриш мумкин:

2-жадвал

Йил	1985	1994	2001
Ҳами чиқинди миқдори	4,2 млн. т	1,8 млн. т	2,25 млн. т

Бу жиҳатдан саноат корхоналари чиқарган чиқиндилар 1,5 млн. т дан 0,9 млн. т гача қисқарди. Транспорт воситаларидан чиққан ифлословчи моддалар эса 2,7 дан 1,4 млн. т га камайди. Бунга чиқиндилар камроқ чиқарилиши, корхона дудбўронларига турли лойиҳадаги газ ва чангни ушлаб қолувчи

ҳамда тозаловчи мосламалар ўрнатилиши ва мавжудлари самардорлигини ошириш сабаб бўлди. Шунингдек, ишлаб чиқариш ҳажмининг камайиши ва шунга мувофиқ ёқилгидан фойдаланиш миқдорининг пасайиши ҳам таъсир кўрсатди.

Ишга туширилган газни тутиб қолувчи ва зарарсизлантирувчи қурилмаларни ишлаш тамойиллини қуйидаги жадвалда кузатиш мумкин:

3-жадвал

1981-85	1986-90	1991	1994	2001
421,3 млн м ³ соатига	723	1282,8	514	775,1601

Атмосферани ифлослантириш индекси (АИИ) динамикаси маълумотларга асосан, республиканинг кўпгина шаҳарларида қаралади, бироқ айрим шаҳарларда, чунончи, Нукус, Олмалик, Тошкент, Фарғонада (5-6), Навоий шаҳрида анча юқорилиги (7,62) кузатишган.

Айрим шаҳарларда санитария-гигиена меъёрининг рўқбат этилган меъёри (РЭМ) ўртача (1 дан то 3,5) кунлик меъёрдан ошганлигини кўриш мумкин:

- ҳаводаги чанг — Олмаликда, Бухоро, Гулистон, Қарши, Қўқон, Навоий, Нукус, Самарқанд, Тошкент;
- олтингутурт оксиди — Олмалик;
- азот оксиди — Олмалик, Навоий, Тошкент, Фарғона, Мирзиёнон, Термиз;
- фенол — Ангрен, Навоий, Фарғона;
- аммиак — Андижон, Навоий, Чирчиқ, Тошкентда анча юқори.

Республика бўйича энг ифлосланган шаҳар Навоий ҳисобланади. Стационар манбалар атмосферага 150 хил турдан ортиқ ифлослантирувчи моддалар чиқаради. Худудий миқёсда 90% чиқинди моддалар Тошкент, Қашқадарё, Фарғона, Бухоро, Навоий, Сирдарё вилоятлари ҳиссасига тўғри келади.

Стационар манбалардан чиқадиган чиқинди моддалар улутини саноат корхоналари бўйича олиб қаралса, 34,1%и энергетикатга, 31,9%и «Ўзбекнефтьгазга», 16,5%и металлургияга, 3,8%и қурилиш саноатига, 3,6%и маиший хўжаликка, 2,6%и кимё саноатига тўғри келади. Бошқа тармоқларнинг салмоғи эса 7,4% дан ошмайди.

Транспортнинг таъсири. Автомобиль транспорти энг йирик ифлослантирувчи манбадир. Марказий Осиёда автомобиль йўллари кўп. 2001 йили республикамиз бўйича жами газ чиқиндиларининг 67,8%и ёки 1,54 млн. т си транспорт ҳиссасига тўғри келди. Транспорт таъсирининг ошиб бориш кўрсаткичлари кейинги

йил ичида Ўзбекистонда автомобиль йўллари тўғизлиги деярли 2 марта ошганлигини кўрсатади. Автомобиллар сонининг ошиши атмосферанинг ерга яқин қатламларида азот газлари, қўрғошин бирикмалари, олтингугурт газлари, углерод газлари, углеводороднинг ёнмаган қолдиқлари, заҳарли бензиприн ва бошқа моддалар миқдори ошишига олиб келади. Автомобиль чиқиндилари, биринчидан, шуниси билан хавфлики, улар биосферанинг фаол зонасига таъсир қилади, иккинчидан, таркибида барча тирик жонзотлар учун жуда заҳарли бўлган қўрғошин бирикмалари бор. Учинчидан, автомобиль газ чиқиндилари атмосферанинг ерга яқин қатлами, инсон нафас оладиган сатҳига тушади. Тошкент, Самарқанд, Андижон, Бухоро шаҳарларининг ўзидагина шаҳар атмосферасига тушадиган заҳарли газларнинг ва моддаларнинг 80%и автомобиллар ҳиссасига тўғри келади. Бу чиқиндиларнинг миқдори 300 минг т дан кўпроқдир. Хавфли жиҳати шундаки, автомобилларнинг аксарият қисми шаҳарларда жамланган бўлиб, уларнинг газ чиқиндилари бевосита инсонларга таъсир қилади.

Йўллар кўплиги, шаҳарлардаги кўчаларда йўл белгилари, светофорлар сероблиги Марказий Осиёнинг иссиқ иқлими шароитида вазиятни янада мураккаблаштиради. Йўллар қониқарсиз бўлган шароитда ҳавонинг ифлосланиши меъёردагидан 6-8 марта ошади. Автотранспорт газ чиқиндиларини газ пасайтириш усуллари ҳақида анъанавий тасаввурлар қўшимчаларга муҳтождир. Гап шундаки, автомобиллар таъсирида атмосфера булғанишини камаййтириш уларнинг заҳарли газ чиқаришини назорат қилиш, ҳаттоки автотранспорт корхоналарида назорат-созлаш пунктларини ташкил қилишгина эмас, балки экологик жиҳатдан пухта ўйланган режалаштиришдан бошланади. Бунда минтақа иқтисодиётининг аҳтиёжлари автотранспортга қўйиладиган экологик талаблар бўйича автотранспорт билан юк ташиш миқдори ва сифати эътиборга олинади.

Табиатта, инсон экологиясига транспорт таъсирини янада камаййтириш масаласини мақбул тарзда ҳал этиш учун зарари кам ёнилғи воситалари яратиш ва двигателларни такомиллаштиришга фан-техника ютуқларини жадал жорий қилиш зарур. Бунга транспорт воситаларини тўла электр қуввати билан ишлашга ўтказиш, автобусларни троллейбуслар билан алмаштириш ва автомобиллардан электромобилларга ўтиш киради. Ёқилғи балансида этиллаштирилмаган бензин ҳиссасини ошириш керак. Мутахассислар фикрича, атмосфера ҳавоси автотранспорт газ чиқиндилари билан ифлосланишининг олдини олишда мотор ҳолатининг созлиги ва карбюратор ишлашини пухта назорат қилиш муҳим омилдир.

Мамлакатимизда автомобиль паркиннинг техника ҳолатини баҳолаш шунини кўрсатадики, заҳарли газ чиқиндилари бўйича автомобилларнинг фақат 10% гина соз ҳолатдадир. Транспорт таъсирининг оқибатларини аниқ-пухта билиш минтақадаги барча манфаатдор ташкилотларнинг ўзаро муваффақиятли ҳаракатига боғлиқ. Чунки бу муаммо бир республика, ҳатто бутун минтақа миқёсидан каттадир. Автотранспорт муҳитни ифлослантирадиган энг йирик манбалардан бири бўлишига қарамай, автомобиль-газ чиқиндиларининг биосферага салбий таъсирини камайтириш юзасидан етарли тадбирлар ишлаб чиқилгани йўқ. Минтақа табиий муҳитга транспорт зуғуми ортиб бораётган ҳозирги даврда бу муаммо янада долзарблик касб этиб, кечиктириб бўлмайдиган қарорлар қабул қилишни талаб қилади.

Қишлоқ хўжалигининг таъсири. Бу инсоннинг фаол аграр-саноат фаолияти билан боғлиқ ва умуман, биогеоценоз ва экотизимларга салбий таъсир кўрсатувчи экологик омиллар мажмуидир. Фан ва техниканинг замонавий ютуқлари билан қуролланган инсон табиатни жадал ўзлаштирмоқда, ерга ишлов беришда баҳайбат машина ва механизмлар ишлатилмоқда, қишлоқ хўжалигида фойдаланилаётган кимёвий воситалар тирик мавжудотга салбий таъсир қилмоқда. Кейинги йилларда Марказий Осиё шароитида инсоннинг қишлоқ хўжалик фаолияти анча фаоллашди. Қишлоқ хўжалик экинлари майдонлари кўпайди. Тупроққа солинаётган ўғитлар миқдори жадал ошиб бормоқда. Қишлоқ хўжалигининг асосий ишлаб чиқариш гуруҳлари (бино ва иншоотлардан ташқари) кейинги 15 йил ичида 13,9% ошди. Ноорганик ўғитлар, заҳарли химикатларнинг кенг қўлланилиши тупроқда ва кейинчалик ўсимлик ва ҳайвонлардан олинадиган маҳсулотларда кадмий, кўрғошан, симоб, фтор ва табиий радионуклеидларнинг миқдорини ошишига олиб келмоқда. Суғориладиган ер майдонларини чексиз кўпайтириш сиёсати сон кетидан қувиш, Марказий Осиё республикаларида экологик шароитнинг мураккаблашувига олиб келди. Миллионлаб гектар ерлар шўрланди ва сув тагида қолди, оқова сувларнинг кўпайиши шўр қўлларни юзага келтирди Амударё ва Сирдарёдан режали тарзда кўплаб сувни олиш экологик ҳалокатга — Орол денгизининг қуришига олиб келди ва Орол бўйида ижтимоий-экологик вазият кескинлашиб бормоқда.

Кимёнинг таъсири. Яқин пайтларгача пестицидлар муаммосига соф қишлоқ хўжалик масаласи деб қараларди. Энди аёнки, у кенг миқёсли бутунжаҳон экологик муаммолар қаторидан жой олди. Негаки, қишлоқ хўжалигини ривожлантириш стратегияси айни пайтда қонлиқни муҳофаза қилиш, ҳайвонот ва наботот дунёсини қўриқлаш, умуман, биосферанинг уйғун эволюция-

си билан боғлиқдир. Бу, аynи чоғда сиёсий масала ҳамдир. Марказий Осиё минтақасидаги салбий ижтимоий-экологик шароитнинг асосий сабабларидан бири қишлоқ хўжалигида кимёвий воситаларни ҳаддан ортиқ ишлатиш, технологик интизомнинг паслиги ва инсон саломатлиги учун хавфли бўлган кимёвий дори-ворлардан фойдаланишни тегишли назорат қилмоқликдир.

Республика хўжаликлари ҳар йили 1,3-1,4 млн. т минерал ўғитларни ва 80-85 минг тонна ҳар хил пестицидларни ишлатади. Шундан ярмига яқини дефолиантларга тўғри келади. Уртача ҳар бир гектар суғориладиган майдонга 300-350 кг минерал ўғитлар ва 20-25 кг пестицидлар қўлланилади. Баъзи вилоятларда пестицидлар гектарига 40 килограммга етади. Йўнгиҳқа атиги 13-16%ини банд қилган экин майдонларнинг оғир ҳолати органик моддалар олиш манбаларини шакллантиришга шароит яратиш у ёқда турсин, миқдор кетидан қувиш, кенг миқёсда кимёвий воситалар ишлатилишига олиб келди.

«Узагрокимётаъминот» хўжаликлари омборларида 1990 йиллар бошига келиб, муддати ўтиб кетган ва қўлланилиши ман қилинган 12 минг тонна кимёвий моддалар тўпланиб қолди. Бу моддаларни кўмиб зарарсизлантириш масалалари қониқарсиз ҳал этилди. Қайд этилган миқдордан атиги 3 минг тоннаси кўмиб зарарсизлантирилди. Бу иш экологик талаблар, қурилиш қонун-қоидалари қўпол равишда бузилган ҳолда амалга оширилди. Баъзи вилоятларда эса ҳисоб-китоб ишларининг йўқлиги сабабли, кўмилган пестицидларнинг миқдори ва хавфлилик даражаси белгиланмаган, заҳарли моддалари кўмилган жойлар ва экологик шароит устидан назорат қилинмаяпти.

Республикада мавжуд заҳарли моддаларнинг 993 омборхонасидан атиги 836 таси ёки бор йўғи 40%и талаб даражасидадир. Назорат, тегишли ҳисоб-китоб йўқлиги турли ўғирликларга шароит яратиб берди. 1995-99 йиллар мобайнида Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлиги пестицидлар билан кучли заҳарланиш бўйича 13 ҳолатни қайд этди. Натижада 245 киши азият чекиб, улардан 13 нафари вафот этди. Ҳар йили сурункали профессионал заҳарланиш юзасидан 35-50 ҳолат аниқланмоқда. Кейинги 20-25 йил мобайнида пахтачилик минтақаларида пестицидларни қўллаш юзасидан умумлаштирилган маълумотлар унинг қишлоқ жойларида болалар ўлимининг ўсиши билан ўзаро боғлиқликни кўрсатди. Пестицидлар сақланадиган 512 омборхона санитария ва табиатни муҳофаза қилиш талабларига жавоб бермайди. Кимёвий моддаларни улар учун мос келмайдиган жойларда, баъзан умуман очиқ ҳолатда сақлаш ҳоллари кўп.

Шуни айтиш керакки, ўтган асрнинг 90-йиллари бошида тупроқнинг пестицидлар билан ифлосланиш даражасини аниқ белгилаш имкони йўқ эди. Чунки, ишлаб чиқаришда 80 га яқин номдаги турли пестицидлар ишлатилди. Шундан фақат 14 таси бўйича озми-кўми тупроқ таркиби назорат қилинарди. Моддий базанинг заифлиги, замонавий асбоб-ускуналарнинг йўқлиги ҳам ўз таъсирини кўрсатади.

Қишлоқ хўжалигида пестицидларнинг кенг қўлланилиши заҳарли кимёвий моддалар билан ишлайдиган кишилар сонини кўпайтиради. Бундай ҳолатларда руҳий бузилишлар (85%), асаб ва ҳис-туйғу абзолари хасталиклари (109%), нафас олиш хасталиклари (108%) ошиши кўзга ташланади.

Пестицидлар оммавий равишда қўлланиладиган минтақалардаги ишлайдиган аҳоли ўртасида бошқа туманлардагига нисбатан кўп зиён кўриш ва хасталаниш ҳоллари мунтазам кузатувлар давомида аниқланган.

Табиатда турли ифлосланттирувчи моддаларнинг тарқалишига баҳо бериш учун бир қанча ёндашувлар мавжуд. Улардан диққатга сазовори стресс-индекс деб юритиладиган тизимни ишлаб чиқишдан иборатдир.

Қуйидаги жадвал табиатдаги ҳар хил тоифадаги ифлосланттирувчи моддаларнинг стресс-индекслари келтирилган:

4-жадвал

Ифлосланттирувчи моддаларнинг стресс индекслар

1	Пестицидлар	140
2	Оғир металллар	90
3	Олтингугўрт газы ва унинг ҳосил бўладиган маҳсулотлар	72
4	Углерод газы	75
5	Тўқилган нефть	48
6	Саноат корхоналари чиқинди сувлари	48
7	Кимёвий ўритлар	30
8	Қаттиқ чиқиндилар	35
9	Органик чиқиндилар	24
10	Азот газы	24
11	Радиоактив чиқиндилар	20
12	Шаҳар чиқиндилари	16
13	Ҳаво углеводородлари	10
14	Иссиқ чиқиндилар	5
15	Шаҳар шовқун-сурони	4
16	Углерод газы	9
17	Фотокимё оксидлари	12

Ф.Карте таклиф қилган стресс-индексларининг кўрсатишчи, атроф-муҳит учун энг хавфли ифлослантирувчи модда пестицидларидир. Лекин, келажакда ҳозир ушбу рўйхатда 2-ўринни эгаллаб турган оғир металллар муаллифлар фикрича, асосий аҳамиятга эга. Т.Р.Лея маълумотларида келтирилишича инсонга таҳдид солаётган антропоген ва техноген воситаларнинг 30 тури ичида пестицидлар ва бошқа кимёвий дориворлар саккизинчи ўринда. 1986 йили ўртача ҳар гектарга 1,9 кг пестицидлар солинган эди (улар фойдаланилган минтақаларда, яъни жами экин майдони 87 %). Бу аҳоли жон бошига ўртача 1,4 кг дан тўғри келади. Мамлакатимизда ўтган асрнинг 80-йилларда ўтказилган тадқиқотлар ҳомиладорлик ва туғиш пайтидаги мураккабликлар, ўлик туғилишлар, чақалоклардаги нуқсонлар пестицидлар ишлатиш миқдорига боғлиқлигини кўрсатади. Шу нарса аниқландики, пестицидлар кўп ишлатиладиган районларда саломатлик кўрсаткичлари жуда ёмон аҳволда. Афтидан пестицидлар радиация каби таъсирининг қуёи нуқтасига эга эмас.

Профессор Х.Крау шундай таъкидлайдики: «Пестицидлар айрим кимёвий доривор радиация каби, ҳатто ундан ҳам кучлироқ таъсир қилиши муносабати билан ташвишланишга етарли асослар мавжуд».

Маълумки, жуда кўп ишлатиладиган қатор кимёвий моддалар айрим организмларда ирсий нуқсонларни келтириб чиқаради. Атроф-муҳитни ифлослантирувчи кимёвий моддаларнинг мутаген потенциалини аниқлаш баъзи усулларини Ф.К.Циммер ва бошқалар ҳам ўрганиб чиқишган.

Кимёвий мутагенез оқибатларини ўрганиш ўтган асрнинг 60-йилларидан бошлаб эътиборни жалб қила бошлади. Кейинчалик адабиётларда «супермутагенлар» тушунчаси қарор топди. У беқиёс мутагенликка (таъсир) эга бўлган ҳолда организм ва ҳужайраларнинг ҳаёти фаолиятига таъсир кўрсатмайдиган моддаларни билдиради. Супермутагенлар радиацияга нисбатан ўнлаб ва юзлаб мутаген фаоликка эга. Атроф-муҳитнинг пестицид, гербицид, дефолиант ва ҳоказолар билан ифлосланиши оқибатларини ўрганиш ҳозир энг муҳим экологик муаммо бўлиб турибди. Атроф-муҳитни муҳофаза қилишда соф пестицидлар, шунингдек, инсон ва жониворлар учун хавфли жониворларни қўллаш ҳажмларини имкон борича камайтириш муҳим аҳамиятга эга. Шу муносабат билан яқин вақтларда пестицид билан ифлосланишга қарши зудлик билан чоралар кўрилишини тақозо этадиган туман ва вилоятларни аниқлаш керак. Шунинг учун пестицид қолдиқлари билан алоҳида минтақаларнинг ифлосланишини аниқлайдиган услубиётчилар зарур.

Маълумки, Марказий Осиё минтақасининг иссиқ шароитларида инсон истеъмол қиладиган сув миқдори ортади. Сув билан танага ҳар хил зарарли моддалар кўп миқдорда кириб қолиши мумкин.

Ўтган асрнинг 90-йилларига қадар пахтачиликда агрохимикатлар ишлатилиш даражасининг ўсиб бориши ўткир ошқозон-ичак кассаликларини келтириб чиқарди.

Табиатга агрохимикатларнинг зуғумларнинг оқибатларини ўрганиш вазиятга баҳо беришда муҳим кўрсаткичдир. Б.Д.Клейнер Марказий Осиё тоғларидаги дарахт баргларида, ўт-ўланларда ва тупроқда пестицидлар узоқ муддат сақланиб қолишини аниқлаган. Белгиланган олтингугурт газини устида ўтказилган тадқиқотлар шуни кўрсатдики, ўсимликлар газни сульфатга айлантириб қолмасдан, олтингугуртни водород ҳолатига қайтарар экан. Биобарин, газ тўлқини ўтганидан сўнг айни шу газ ҳавони 2 марта ифлослантиради.

Кейинги 15-20 йил ичида мамлакатда тармоқ, идоравий анъаналарнинг кучайиши ҳам республика иқтисодиётининг ривожланишига салбий таъсир кўрсатмоқда. Халқ хўжалиги, маъмурий, ҳудудий ва тармоқ манфаатлари устун қўйиб борилиши оқибатида бу тушунчаларнинг моҳияти бузилди. Чунончи, айнан тармоқлар манфаатлари устун қўйилиб республикада халқ хўжалигини ривожлантириш, айниқса қишлоқ хўжалигида бир томонламалик кучайди (М.Зиёдуллаев). Минерал ўғитларнинг кенг қўлланиши минтақада муҳим муаммо — ўғитлар баҳосининг арзонлиги ва аксарият аҳолининг ортиқча ўғит солиш зарарини билмаслиги баъзан ҳосилдорликни ошириш ўрнига уни пасайишига олиб келади. Ўғитлардаги азот тупроқ ва организмларда нитратларга ва уларга нисбатан 20 марта заҳарли хатар моддаларга айланади. Сувда, ем-хашакда уларнинг мавжудлиги жуда ўткир ошқозон-ичак бузилишлари, заҳарланишлар ва сурункали касалликлар уйғотади.

Нитратлар гемоглабиндаги икки валентли темирни уч валентли қилиб метгемоглобинга нитратларни нитрогемоглобинга айлантиради. Гемоглобин таркибида улар 20%га етса, кислород етишмаслиги юзага келади. 80% етса фожиага олиб келади.

АҚШ, Франция, Германияда ичимлик сувининг ҳар литрида 64-860 миллиграмм нитрат мавжудлигидан болалар хасталиклари келиб чиққан. Чили, АҚШда рак билан хасталаниш ичимлик сувидаги нитратлар миқдorigа боғлиқлиги аниқланган. Ичаклардаги микроблар жуда хавфли нитрозминларни юзага келтиради. Соғлиқни сақлаш Бутунжаҳон жамияти белгиланган меъёр бўйича овқат, ичимлик билан азот бирикмаларини бир

кеча-кундузда истеъмоли куйидагиларга: азот нитратлари 200 мм гр; нитратлар 10 мм гр. Иссиқ мамлакатларда (БМТнинг озик-овқат бўйича ихтисослашган муассасаси) бу меъёр 500 мм гр гача, АҚШда 700 мм гр гача оширилган.

Бизнинг шароитимизда азот ўғитларидан кўп миқдорда фойдаланишга ружу қўйиб бўлмайди. Зеро, АҚШ ва Европада ёғингарчилик кўп бўлиб, тупроқ ювилиб туради.

Марказий Осиё республикларида азот ўғитларини ишлатиш технологиясининг кўплаб бузилиши хатарли оқибатларга олиб келади. Холбуки, ҳар йили азот ўғитларининг ишлатилиши ҳажман ортиб бормоқда Чунончи, 1990 йили 593,4 тонна ишлатилган бўлса, 1995 йилга келиб, бу кўрсаткич 760 минг тоннага етди. Холбуки, сув захираларининг тақчиллиги туфайли Ўзбекистон Республикасида экин майдонларининг ҳажми ошиши кутилапти. Илмий маълумотларга қараганда, азотли ўғитлар самарадорлиги 40-45%ни ташкил қилади. Қолган қисми ер ости ва ер усти сувларига ўтиб, уларни нитрат билан ифлослантиради. Бу ифлосланишнинг олдини олиш борасида ЎзФА «Биолог» илмий-ишлаб чиқариш бирлашмаси қатор амалий ишларни амалга оширмоқда. Азот ўғитларини қўллашнинг ўсиб бориши жиддий дастурни тақозо этади. У куйидагиларни қамраб олиши керак:

– тупроқ, сув ва ҳавода азотнинг маҳаллий тўпланишини ҳисобга олиш;

– секин ювилиб кетадиган ва экинлар секин ўзлаштирадиган шакллارни танлаш ва бошқа озик моддалар билан азотнинг мақбул тарзда уйғунлашишига эришиш;

– экинларга меъёрида минерал ўғитлар солиш ва алмашлаб экишни ташкил қилиш;

– ўғитларни, зараркундаларни, ҳосил сифатини аниқлашни ташкил этиш;

– минерал нитратини мевали ва бошқа экинларга солишни ташкил этиш.

6.2. Марказий Осиё давлатларининг ижтимоий-экологик муаммолари

Тожикистон Марказий Осиё минтақанинг ижтимоий экотизимида муҳим ўрин эгаллайди.

Республика худудида 3 мингдан кўпроқ музликлар бўлиб, энг катта Федченко музлиги ҳам шу ерда жойлашган. Бу худуддаги ичимлик сувлар йилига 110-115 миллиард м³ ни ташкил этади. Бундан ташқари, водийдаги туманларда кенг майдонлар

ғўза билан банд. Ғўза етиштиришда кўп миқдорда (гектарига 50кг) пестицидлар ишлатилади, бу эса табиатга бўлган антропоген таъсирнинг жуда ёмонлигидан далолат беради.

Республикада йирик шаҳарлар атроф-муҳити ҳолати мураккаб вазиятдадир. Ташландиқ ерлар, дарё этаклари, қишлоқ жойлар, тоғ этакларини жадал ўзлаштириш ўсимлик табиий қатламани ва ҳайвонот дунёсини жиддий ўзгартирди. Ҳайвонот ва ўсимлик оламини илк марта рўйхатдан ўтказиш буни тасдиқлади. Шу нарса аниқландики, антропоген кучлар таъсирида Тожикистондаги умуртқасиз ҳайвонларнинг 58 тури, балиқларнинг 49 туридан 4 тури тўла йўқолиб кетиш арафасида. Судралиб юрувчиларнинг 50%и ёки 44 туридан 21 тури, қушларнинг 10 турдан кўпроғи (350 турдан) йўқолиб кетди. Сут эмизувчилардан роппа-росса 50%и (84 туридан 42 таси) йўқолиб бормоқда. Бу ёввойи ҳайвонлар ва ўсимликлар экологиясини ўрганишни кенгайтириш ва чуқурлаштириш заруриятини келтириб чиқарди. Бу тадқиқотлардан хулоса шуки, Тожикистондаги кўриқхона ва муҳофаза жойларини катталаштириш керак.

Тожикистонда 3 та йирик — «Тигровая балка», «Рамит», «Дашти-қум» тоғ кўриқхоналари ва 15 та муҳофаза қилиш масканлари мавжуд. Жадал саноат ифлосланиши юз берган туманларда умумий тизимда техника воситалари билан бирга довдархтлар муҳим роль ўйнайди. Ҳозирги пайтда Тожикистон Фанлар Академияси ботаника институти мутахассислари бу болада муайян ишларни амалга оширмоқда.

Тожикистон Республикасида экологик вазият хилма-хил бўлган туманлар анча кўп. Энг мураккаб экологик вазият Ҳисор водийсида вужудга келган. Шу ердаги Турсунзода шаҳрида жойлашган алюминий комбинати Ҳисор водийсининг шарқий қанотидан то унинг ғарбий қанотигача, Ўзбекистон Республикаси Сурхондарё вилоятининг Сариев ва Узун туманларигача бўлган масофадаги сув, тупроқ ва атмосфера ҳавосини ўз қиндилари билан ифлослантирмоқда. Корхона чиқараётган газлар ишлаб чиқаришда фтор бирикмаларининг мавжудлиги нафақат инсон, балки уй ҳайвонларининг соғлиғига, ўсимликларга жуда катта зарар етказмоқда.

Туркменистон ҳам Марказий Осиё минтақавий ижтимоий экотизимининг бир қисми сифатида кейинги 4 йил мобайнида кенг миқёсли ўзгаришларга учради.

Узунлиги 1100 км Қорақум каналининг қазилиши 710 минг гектар янги ерларни ўзлаштириш имконини бермоқда. Амалда 510 минг тонна пахта, шу жумладан, 300 минг тонна 1-навлингичка тола пахта олинмоқда, 244 минг тонна сабзавот, 124

минг тонна узум етиштирилмоқда. Канал қурилган минтақада қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши ялпи ҳажми 1 миллиард 167 миллион сўмни ёки республика қишлоқ хўжалиги ялпи ишлаб чиқариши ҳажмининг 47,4%ини ташкил қилмоқда. Канал асосида юзата келган экотизимлар юксак маҳсулдорлик ва иқтисодий самарадорликка эга. Шунини айтиш керакки, Марказий Осиё минтақасида суғориладиган бошқа жойлардан бу жой 1,5 марта юқоридир.

МДХ мамлакатлари орасида Туркменистон газ қазиб олиш бўйича 2-ўринда туради. Бу ҳудудда йилига 14 миллион куб метр туз хомашёси қайта ишланади. Аммо республикада экологик вазияти ўта мураккаб бўлган районлар мавжуд. Мамлакат жанубидаги Дашхөвүз вилоятида Орол денгизи ва Оролбўйи ҳудудига хос муаммолар кенг тарқалган. Шуларнинг асосий қисми ичимлик сувининг етишмаслиги ҳамда оқова сувлар миқдорининг кўплиги билан боғланган.

Туркменистон ғарбида экологик вазиятнинг шаклланишига нефтни қазиб олувчи ва уни қайта ишлаш ва кимёвий саноатнинг ривожланганлиги катта таъсир қилади. Худди шундай экологик вазият Лирий вилоятида ҳам мавжуддир. Бу ерда экологик вазиятнинг барқарорлашишида йирик табиий газ конларининг ишлаши ҳамда йўлдош газларнинг очиқ ҳавода доимий равишда ёндирилиши асосий ўринни эгаллайди.

Мамлакатнинг Туркманобод вилояти атроф-муҳитининг ўзгариши шимолда нефтни қайта ишлаш мажмуасининг фаолияти, жанубда Гаудан, Керки районларида олтингугурт, полиметалл ва бошқа фойдали қазилма конларининг ишлаши билан белгиланади. Умуман олганда, Туркменистон Республикасида Бекдаш-Челекен, Небит-Даг, Қум-Даг, Мари-Тажон, Гаурдак-Керки, Туркманобод-Нефтезаводск районларида мавжуд экологик вазият қониқарли эмаслигини таъкидлаб ўтиш зарурдир.

Қозоғистон Республикасида ер-сув ресурслари ва атмосфера ҳавоси ифлосланган районларга саноати, айниқса, тоғ-кон, рангли ва қора металлургия саноати, электроэнергетика тармоғи ривожланган. Шарқий Қозоғистон (қўрғошин-руҳ, мис саноати), Павлодар (қўмир, нефтни қайта ишлаш саноати, электроэнергетика), Қўстанай (тоғ-кон саноати), Қарағанда (қўмир саноати, қора металлургия), Жезқазған (кимё саноати), Шимкент (асосий кимё, рангли металлургия), Ақтуба (қора металлургия), Турғай (рангли металлургия), Ажирау (нефть-газ саноати, нефтни қайта ишлаш), Мангистау (атом электроэнергетикаси, нефть саноати, рангли металлургия) вилоятлари кирди. Шуларнинг ишлаб чиқаришидан экологик вазият энг му-

раккаб бўлган вилоятларни шарқий Қозоғистон, Павлодор, Қараганда, Жезғазган, Манғистау ва Тўрғай вилоятлари ташкил этади. Қозоғистонда шамол эрозияси кенг тарқалган. Шамол эрозияси натижасида асосий экин — баҳорги буғдой ҳосилдорлиги 30-40%га қисқариб, 8-10 центнердан ошмайди.

«Экологик танглик» ҳолати Марказий Осиё минтақасининг жуда кўп қисмларига ҳосдир. Бу ўринда, айниқса, Қозоғистон ажралиб туришлигини таъкидлаб ўтиш зарурдир.

Қирғизистон Республикасида экологик инқироз ҳолати Иссиқкўл водийсида ҳамда жанубда Майли сув дарёси водийсида ва кўмир қазиб олинadиган районларда кузатилмоқда. Майли сув дарёсининг юқори қисмида радиоактив чиқиндилар сақланаётган «қабристовлар» нафақат Қирғизистон, балки Ўзбекистонга ҳам катта хавф туғдирмоқда. Кўмир конлари жойлашган Қизил-қия ва Сулукта шаҳарлари ва уларнинг атрофи ҳудудларида ҳам мураккаб экологик вазият ҳукмрон. Шунга ўхшаш вазият симоб конлари жойлашган Ҳайдаркон, сурма металл қазиб олинadиган ва қайта ишланadиган Қадамжой шаҳарчаларида ҳам мавжуддир.

Шундай қилиб, Марказий Осиё минтақаси ва унда мавжуд барча давлатларнинг экологик вазияти мураккаб бўлган дунё районлари қаторига кўшиш мумкин. Энг афсусланарли жойи шундан иборатки, минтақадаги экологик вазият амалга оширилаётган қатор амалий тадбирларга қарамасдан ёмонлашишда давом этаётти. Бу аҳоли сони тез суръатлар билан ўсаётган минтақада умумий ижтимоий-сиёсий вазиятни ҳам барқарорлаштириши мумкин.

Қисқача хулосалар

Биосферага саноатнинг таъсирини ўрганаётиб, ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш ва режали тарзда ижтимоий-иқтисодий ва экологик ривожланишда муҳим аҳамиятга эга бўлган ишлаб чиқаришни ҳудудий жиҳатдан мақбул равишда ташкил этиш каби ўзак масалаларни четлаб ўтиб бўлмайди.

Автомобиль чиқиндилари, биринчидан, шуниси билан хавфлики, улар биосферанинг фаол зонасига таъсир қилади, иккинчидан, уларда барча тирик жонзотлар учун жуда заҳарли бўлган кўрғошин бирикмалари бор.

Транспорт таъсирининг оқибатларини аниқ-пухта билиш минтақадаги барча манфаатдор ташкилотларнинг ўзаро муваффақиятли ҳаракатига боғлиқ.

Қишлоқ хўжалигида пестицидларнинг кенг қўлланилиши заҳарли кимёвий моддалар билан ишлайдиган кишилар сони кўпайтирилишини тақозо этади.

Табиатга агрокимёвий зўғумларнинг оқибатларини ўрганиш вазиятга баҳо беришда муҳим кўрсаткичдир.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Марказий Осиё минтақасининг ижтимоий-экологик ҳолатига саноат қандай таъсир кўрсатади?

2. Ижтимоий-экологик ҳолатга транспортнинг таъсири қандай?

3. Ижтимоий-экологик ҳолатга қишлоқ хўжалигининг таъсири қандай?

4. Ижтимоий-экологик ҳолатга кимёлаштиришнинг таъсири қандай?

5. Марказий Осиё давлатларининг қандай ижтимоий-экологик муаммолари бор?

Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафо-ларлари. – Т.: Ўзбекистон, 1997.

2. Шодиметов Ю.Ш. Ижтимоий экологияга кириш. – Т.: Ўқитувчи, 1994.

3. Лосев А.В., Провадкин Г.Г. Социальная экология. – М.: Владос, 1998.

4. Камаров В.Д. Социальная экология. – Л., 1990.

5. Багинская Г.А. Основы социоэкологии. – Л., 1993.

6. Коробкин В.И. Экология. – М., 2003.

ОРОЛ ВА ОРОЛБЎЙИДА ИЖТИМОИЙ-ЭКОЛОГИК ВАЗИЯТНИНГ КЕСКИНЛАШУВИ

7.1. Орол денгизининг қуриб бориш сабаблари

Орол денгизининг қуриб бориш хавфи ғоят кескин муаммо, айтиш мумкинки, миллий қулфат бўлиб қолди. Орол денгизи муаммоси узоқ ўтмишга бориб тақалади. Лекин бу муаммо сўнги ўн йилликлар мобайнида хавфли даражада ортди. Марказий Осиёнинг бутун ҳудуди бўйлаб суғориш тизимларини жадал суръатда қуриши қўплаб аҳоли пунктларига ва саноат корхоналарига сув бериш баробарида кенг қўламдаги фожиа — Орол ҳалок бўлишининг сабабига ҳам айланди.

Яқин-яқинларгача чўлу саҳролардан тортиб олинган ва суғорилган янги ерлар ҳақида дабдаба билан сўзланарди. Айни чоғда, ана шу сув Оролдан тортиб олинганлиги, уни «жонсизлантириб қўйганлиги» хаёлга келмасди. Эндиликда Оролбўйи экологик қулфат ҳудудига айланди. Орол танглиги инсоният тарихидаги энг йирик экологик ва гуманитар фожиялардан биридир. Денгиз ҳавзасида яшайдиган қарийб 35 миллион киши унинг таъсирида қолди. Биз 20-25 йил давомида жаҳондаги энг йирик ёпиқ ҳавзалардан бирининг йўқолиб боришига гувоҳ бўлмоқдамиз. Бироқ бир авлоднинг кўз ўнгида бутун бир денгиз ҳалок бўлган ҳол ҳали рўй берган эмасди. 1911-1962 йилларда Орол денгизининг сатҳи энг юқори нуқтада бўлиб, 53,4 метрни, сувнинг ҳажми 1064 км³ ни, юзаси 66000 км² ва минераллашув даражаси 1 литр сувда 10-11 гр ни ташкил этганди.

Денгиз транспорти, балиқ хўжалиги, иқлим шароити жиҳатидан катта аҳамиятга эга бўлган, унга Сирдарё ва Амударёдан ҳар йили деярли 56 км³ сув келиб қуйилар эди. 1994 йилга келиб, Орол денгизидаги сувнинг сатҳи - 32,5 метрга, сув ҳажми 400 км³дан камроққа, сув юзасининг майдони эса 32,5 минг км² га тушиб қолди, сувнинг минераллашуви 2 баробарга ортди. Оролнинг сатҳи 20 метр пасайиши натижасида у энди яхлит денгиз эмас, балки 2 та қолдиқ қўлга айланиб қолди. Унинг соҳиллари 60-80 км га чекинди. Амударё билан Сирдарёнинг дельталари жадал суръатлар билан бузилиб бормоқда. Денгизнинг сув қочган туби 4млн. га дан ортиқроқ майдонда кўриниб қолди. Натижада яна битта «қўлбола» кумли - шўрҳок саҳрога эга бўлдиқ. Шамол Орол денгизининг қуриб қолган тубидан туз ва чаңг-тўзонни юзлаб км га учириб кетмоқда.

7.2. Орол денгизи ва унинг атрофидаги бугунги ижтимоий-экологик вазият

Оролнинг қуриб қолган тубидан чанг бўронлари 1975 йилдаёқ космик тадқиқотлар натижасида аниқланган эди. Ўтган асрнинг 80-йиллар бошларидан буён бундай тўфонлар бир йилда 90 кун давомида кузатилмоқда. Чанг бўронларининг таъсир доираси эса 300 километргача етмоқда. Мутахассислар берган маълумотларга қараганда, бу ерда ҳар йили атмосферага 15-75 миллион тонна чанг кўтарилади. Буларнинг ҳаммаси Оролбўйи иқлимининг ўзгаришига олиб келди. 1983 йилдан бошлаб, Орол балиқ овлашга яроқсиз бўлиб қолди. Соҳилнинг ҳозирги чизигидан йироқларда балиқчиларнинг қачонлардир қудратли бўлган флотилияси занг босган қолдиқларини, вайронага айланган балиқчилар посёлкаларини учратиш мумкин. Бўзқўл, Олтинқўл, Қаратма кўрфазлари йўқолди. Акпетки архипелаги қуруқлик билан қўшилиб кетди. Яйлов ва ўтлоқлар йўқолиб бормоқда. Худуд ботқоққа айланмоқда. Сувнинг тобора тақчиллашиб бораётганлиги ва сифати ёмонлашаётганлиги туپроқ ва ўсимлик қатламнинг бузилишига, ўсимлик ва ҳайвонот дунёсида ўзгаришлар юз беришига, шунингдек, суғорма деҳончилиги самарадорлигининг пасайишига олиб келмоқда.

Орол денгизининг қуриб бориши ва бу жараён туфайли Оролбўйи минтақасида табиий муҳитнинг бузилиши экологик фожиа сифатида баҳоланмоқда. Чанг ва туз бўронларининг пайдо бўлиши, фақат Оролбўйида эмас, балки денгиздан анча наридаги бепоён худудларда ерларнинг чўлга айланиши, иқлим ва ландшафтларнинг ўзгариши, булар ана шу фожиа оқибатларининг тўлиқ бўлмаган рўйхатидир.

Орол фожиасини ўтган асрнинг 70-йиллари бошларида, жуда кечи билан 80-йиллар бошларида, денгизнинг сатҳи унчалик пасаймаган бир пайтда идора қилиш мумкин эди. Ҳозирги вақтда эса бу жараён яна ҳам мушкуллашди ёки умуман бошқариб бўлмайдиган ҳолга келди. Натижада Орол денгизи атрофида, айниқса, Қорақалпоғистон Республикасида Қизил Ўрда ва Дашҳовуз вилоятларида аҳоли саломатлиги учун хавфли оғир ижтимоий-иқтисодий, экологик ва санитария-эпидемиологик вазият вужудга келди. Касалга чалиниш даражаси, айниқса аёллар ва болаларда кўтарилди, ўлим ҳам кўпайди.

Оролбўйи аҳолиси саломатлигининг ёмонлашувига экологик омиллардан ташқари, тиббиёт муассасалари ишидаги камчиликлар, бир қатор аҳоли истиқомат қиладиган жойларда марказлашган водопровод тизимининг йўқлиги ҳам сабаб бўлмоқ-

да. Масалан, Қорақалпоғистонда шаҳар жойларнинг бор-йўғи 11%и водопровод тизими билан таъминланган холос, қишлоқда эса бундай тизим бутунлай йўқ.

Қишлоқ хўжалигини кимёлаштиришни кучайтириш ва бошқа кўринишдаги салбий антропоген таъсир билан уйғунлашган ҳолда ирригацияга катта эътибор берилганлиги минтақа экологик тизимида салбий ўзгаришларни келтириб чиқарди.

Назоратсизлик ва сувдан фойдаланишнинг бепуллиги ҳамда алмашлаб экишларнинг йўқлиги сувдан самарасиз фойдаланишга олиб келди. Оролбўйида денгизнинг қуриб бориши муносабати билан халқаро, кенг кўламли аҳамиятга молик бўлган экологик, ижтимоий-иқтисодий ва демографик муаммоларнинг мураккаб мажмуи вужудга келди. Бундай муаммоларни ҳал этиш ҳозирги бозор муносабатлари шароитида анча мураккаб бўлишига қарамасдан, республикада бу борада бир мунча ижобий ишлар амалга оширилмоқда. Оролни соғломлаштириш, уни сув билан таъминлаш, денгиз атрофидаги экологик муҳитни яхшилашга қаратилган ибратли ишлар бошланди.

7.3. Орол денгизининг қуриб қолишига қарши олиб борилаётган чора-тадбирлар

Орол денгизининг қуриб бориши ва минтақанинг чўлга айланиши билан боғлиқ экологик фожиа бу ҳавзада яшаётган барча халқларнинг дарду аламидир. Сув захиралари билан боғлиқ бўлган муаммолар мажмуаси кенг кўламли ва мураккаб кўп тармоқли ёндашувни, минтақадаги давлатлар билан халқаро ҳамжамият ўртасида ҳамкорликни ривожлантиришни талаб қилади. Марказий Осиё давлатлари бошлиқларининг 1993 йил март ойида Қизил Ўрдада бўлиб ўтган учрашуви ана шу муаммоларни ҳал қилиш йўлидаги туртки бўлди. Бу учрашувда Орол денгизи танглигини ҳал этиш юзасидан биргаликда ҳаракат қилиш тўғрисида битим имзоланди. Орол денгизи муаммолари бўйича Давлатлараро кенгаш ва унинг ишчи органи Ижроия қўмитаси, шунингдек, Оролни қутқариш халқаро фонди ташкил этилди. Марказий Осиё республикалари давлат бошлиқларининг 1994 йил январида Нукус шаҳрида бўлиб ўтган иккинчи учрашувида Орол денгизи ҳавзасидаги экологик вазиятни яхшилаш юзасидан яқин уч беш йилга мўлжалланган, минтақани ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг аниқ ҳаракатлар дастури тасдиқланди. 1994 йил март ойида Тошқовузда бўлган учинчи учрашувда Давлатлараро кенгашнинг ушбу дастури бажарилиши ҳақидаги ҳисобот тингланди.

1997 йил февралда Марказий Осиёдаги беш давлат бош-ликларининг БМТ, Жаҳон банки ва бошқа халқаро ташкилотлар вакиллари иштирокида Алматида бўлиб ўтган учрашувида Орол муаммосини ҳал этиш бўйича ташкилий тузилмаларни такомиллаштириш тўғрисида қарор қабул қилинди. Оролни қутқариш халқаро фондининг анча ишчан таркиби ва унинг негизида ҳаракатчан Ижроия қўмитаси тузилди.

Орол муаммосининг бутун кескинлигини, уни сақлаб қолиш юзасидан кечиктириб бўлмайдиган чора-тадбирлар кўриш зарурлигини тушунган ҳолда Марказий Осиё республикаларининг ҳукуматлари, мутахассислари ва минтақанинг илмий жамоатчилиги, халқаро ташкилотлари 1995 йил 20 сентябрда Нукус шаҳрида Марказий Осиё давлатлари ва халқаро ташкилотларнинг Орол денгизи ҳавзасини барқарорлигини ривожлантириш муаммолари бўйича Декларация қабул қилдилар. Декларация барқарор ривожланиш қоидаларига қатъий амал қилишни назарда тутди ва эътиборни қуйидаги гоаят муҳим муаммоларни ҳал қилишга қаратади:

- қишлоқ ва ўрмон хўжалигининг янада мувозанатли ва илмий асосланган тизимига ўтиш. Республикада ўрмон фондини кенгайтириш ишлари олиб борилмоқда;

- сув захираларидан фойдаланишнинг тежамли усуллари-ни ишлаб чиқиш, суғоришда ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш-да такомиллашган технологияларни қўллаш воситасида ирригациянинг самарадорлигини ошириш, шунингдек, бозор муносабатларига ўтишда сувдан фойдаланганлик учун ҳақ тўлаш ма-саласи ҳам жорий қилиш;

- минтақанинг табиий захираларидан фойдаланишни маж-муа бошқариш тизимини такомиллаштириш керак.

Пировард натижада Орол танглигини барқарор ривожлан-тириш, бу минтақада яшаётган одамларнинг турмуш даражаси пасайиб кетишига йўл қўймаслик, келажақда ёш авлод учун му-носиб турмушни таъминлаш тамойиллари асосида ҳал қилиш бўйича узоқ муддатли стратегия ва дастур ишлаб чиқилган.

Қисқача хулосалар

Орол денгизининг ҳозирги кунда қуриб бориш хавфи ғоят кескин муаммо, айтиш мумкинки, миллий қулфат бўлиб қолди. Бу муаммо сўнгги ўн йилликлар мобайнида хавфли даражада ортди.

Эндиликда Оролбўйи ижтимоий-экологик қулфат ҳудудига айланди.

Орол денгизининг қуриб қолган тубидан ҳар йили атмосферага 15-75 млн. тонна туз ва чанг тўзони кўтарилади.

Оролбўйида денгизнинг қуриб бориши муносабати билан халқаро, кенг кўламли аҳамиятга молик бўлган экологик, ижтимоий-иқтисодий ва демографик муаммоларнинг мураккаб мажмуи вужудга келди.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Орол денгизининг қуриб бориш сабабларини кўрсатинг.
2. Орол денгизининг ҳозирги ҳолати.
3. Орол денгизини сақлаб қолиш юзасидан олиб борилаётган чора-тадбирларни айтиб ўтинг.
4. Орол денгизини сақлаб қолиш юзасидан халқаро ташкилотларнинг амалий ишлари.
5. Орол денгизи ва унинг атрофидаги ижтимоий-экологик вазият қандай?

Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолавлари. — Т.: Ўзбекистон, 1997.
2. Шодиметов Ю.Ш. Региональные проблемы социальной экологии. — Т.: Ўзбекистон, 1992.
3. Шодиметов Ю.Ш. Ижтимоий экологияга кириш. — Т.: Ўқитувчи, 1994.
4. Рафиқов А.А. Орол тақдири. — Т.: 1990.
5. Турсунов Х.Т. Экология асослари ва табиатни муҳофаза қилиш. — Т., 1997.
6. Национальный доклад. О состоянии окружающей природной среды и использовании природных ресурсов. — Т., 2002.

«ИЖТИМОЙ ЭКОЛОГИЯ»НИНГ СИЁСИЙ АСПЕКТИ

8.1. Экологик сиёсат ижтимоий-иқтисодий сиёсатнинг бир кўриниши

Инсоният ривожининг ҳозирги босқичида жамият ва табиат ўзаро муносабатлари сиёсий партия, халқаро ташкилот, миллий ҳукуматлар, жаҳон жамоатчилиги кенг доиралари эътиборини тобора кўпроқ ўзига тортмоқда. Бу фан-техника тараққиётининг экологик оқибатларга кенг кўламли ижтимоий ёндашуви зарурияти билан боғлиқдир.

Бугунги кунда, фан-техника тараққиёти яқин истиқболда ҳар хил ижтимоий шароитларда амалга оширилади. Шу билан бирга, фан-техника инқилобининг оқибатлари кўп жиҳатдан барча мамлакатлар учун умумийдир, атроф-муҳитни муҳофазалаш, илмий асосланган экология сиёсатини ишлаб чиқиш муаммоларини ҳал этишга умуминсоний ёндашувни талаб қилади.

Экологик сиёсат дейилганда, давлатларнинг «табиат-жамият» тизимидаги ўзаро муносабатларни тартибга солишнинг энг қулай ва самарали амалга оширишга йўналтирилган фаолиятини тушунмоқ лозим. Турли ижтимоий тизимларда табиат ва жамият ўзаро алоқаларининг қонуниятлари, шароитлари ва шаклланиши, шунингдек, ўзаро алоқаларни қулайлаштириш ва уларни бошқаришни ўрғанадиган сиёсий экология бундай сиёсатнинг илмий-услубий базаси ҳисобланади. Экологик сиёсатни ишлаб чиқишда ҳозирги замон билимлари барча тармоқларининг вакиллари қатнашадилар. Мазкур сиёсат давлатнинг бошқарувида доир қарорларда жамланма ифодасини топади.

Ҳозирги вақтда экология сиёсатини ишлаб чиқишда дунёда муайян тажриба тўпланган. Қоида бўлиб қолганидек, у давлат ва унинг жойлардаги марказий, маҳаллий, ишлаб чиқариш, жамоат ва бошқа даражалардаги органларнинг асосий уч соҳадаги тартибга солиб турувчи фаолиятини ўз ичига олади. Бу соҳалар жамиятнинг атроф табиий муҳит билан мавжуд ва потенциал ўзаро алоқаларига дахлдордир:

- биринчидан, бу гўё табиатни «консерватив» муҳофаза қилиш, яъни кўриқхона ҳудудлари, миллий боғ ва ўрмонлар, биосфера кўриқхоналари ҳамда хўжалик муаммосидан чиқарилган табиатни муҳофазалаш объектларини эҳтиётлаш, шунингдек, ўсимлик ва ҳайвонот оламини табиий ҳолатда сақлашнинг ташкилий-ҳуқуқий чораларини ишлаб чиқиш;

- иккинчидан, табиатни муҳофазалайдиган ресурслардан оқилона фойдаланиш, табиатдаги экологик мувозанатни ҳисобга олиб, ҳудудларни, ҳомашёнинг энергия манбаларидан фойдаланиш расамадини карталаштириш, фойдали қазилмаларни қазиб олишни тартибга солиш ва бошқалар;

- учинчидан, сув, ҳаво ва ерни муҳофаза қилиш, шовқин-сурон ва радиацияга қарши кураш, чиқиндисиз ишлаб чиқаришни ташкил этиш, аҳоли дам олиши учун қулай шароитлар яратиш ва ҳоказоларни ўз ичига олади.

Шундай қилиб, экологик сиёсат жамият ва табиатнинг жуда ранг-баранг ўзаро алоқаларни асл ҳолатида бошқаришнинг мурраккаб ва мажмуий механизми сифатида намоён бўлади.

Бозор муносабатларига ўтиш борган сари, инсон ҳуқуқларининг мутлақо янги таркибий қисми — экологик ҳуқуқ олдинги ўринга чиқилмоқда. Ҳарбнинг кўпгина давлатларида фуқароларнинг қулай атроф-муҳитга, экологик мувозанатни сақлашга бўлган ҳуқуқи масалаларига жуда жиддий ёндашадилар. Бу мамлакатларнинг 1975 йилдан кейин қабул қилинган барча конституциялари асосида ана шу ҳуқуқ ҳақида бевосита ёки билвосита ёзиб қўйилган ва у тегишли иқтисодий жиҳатлар билан таъминланади. Республикамиз Конституциясининг бир қатор моддаларида табиат муҳофазаси, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш ва уларни келажак авлод учун сақлаш қайд этилган.

8.2. Экологик сиёсат тузилмаси

Экологик сиёсатни ижтимоий-иқтисодий сиёсатнинг кўринишларидан бири деб изоҳлаш мумкин. У тегишли ишлаб чиқариш тури, жамият ҳаёти ижтимоий-иқтисодий шакллари ва шахс омиллари асосланган жамият билан табиат ўртасидаги ўзаро алоқаларни танлаш ва амалга оширишга йўналтирилган бўлади. Экологик сиёсат стратегик мақсадни ҳам қўзлайди, яъни жамият ва табиат ўзаро муносабатларини мувофиқлаштириш ҳамда одамлар турмушини меҳнатнинг қулай табиий шароитларини, шунингдек, табиатдан фойдаланишнинг у ёки бу йўналишларини такомиллаштиришни ҳал этади.

Экологик сиёсат олим ва мутахассислар, давлат ва жамоат ташкилотларининг, жумладан, тафаккури билан ишлаб чиқилади ва қонунлар ҳамда меъёрларни белгиловчи ҳужжатларда мужассамлашади.

Экологик сиёсатни ишлаб чиқиш муайян қонун-қоидалар мажмуига асосланади. Бу жамиятни ривожлантиришнинг аниқ,

ички ва ташқи шароитларини ва унинг нақд имкониятларини ҳисобга олиш, инсон ва табиатнинг ўзаро таъсири жараёнида ижтимоий ишлаб чиқаришнинг белгиловчилик аҳамияти, жамият ҳаётининг экологик ва бошқа томонлари бирлиги, экологик вазифаларнинг ҳўжаликни оқилона юритиш имкониятларини таъминлаш узлуксиз ривожланиш зарурияти кабилардан иборатдир.

Шубҳасиз, экологик вазиятнинг кескинлашувида фан ва техника таъсир кўрсатишини таъкидлаш билан бирга, келгусида бу вазифа яхшиланишида унинг роли катта эканлигига етарли баҳо бермаслик ҳам мумкин эмас. Аммо бу ҳолат муайян жамият доирасида мазкур жамият муассасалари амалга оширадиган сиёсат, ўз сиёсатини амалга оширишда эгаллайдиган услублар, улар кўзлайдиган мақсадлар ва ҳоказолар доирасида юзага чиқади.

Ҳар қандай сиёсат каби экологик сиёсат ҳам аниқ-равшандир. У объект (ижтимоий-экологик тизим)нинг билиб олганлик даражаси, давлат ривожининг ички ва ташқи шарт-шароитлари, бундай сиёсатни амалга ошириш учун жамият эга бўлган моддий имкониятлар билан изоҳланади.

Мамлакатнинг ҳозирги ижтимоий-экологик ҳолати муайян даражада инқилобдан кейинги дастлабки йилларида фаол ўтказилган табиатни муҳофазалаш сиёсатининг натижасидир. 1919 йил қабул қилинган дастурда тупроқ, сув ва ҳайвонларни муҳофаза қилишга аҳоли саломатлигини муҳофаза қилишнинг зарур шarti сифатида қаралган эди. 1925 йилда табиатни муҳофаза қилиш бўйича давлат кўмитаси, ўлка ва республикаларда идораларро комиссиялар тузилди.

Бироқ ўтган асрнинг 30-йиллари бошларида табиатни муҳофаза қилиш йўлида чекиниш рўй бера бошлади. Табиатни ўзгартириш ғояси устун тус олдики, бу амалда табиий жараёнларнинг жиддий равишда бузилишига олиб келади. 30-50 йиллар мобайнида ижтимоий онгда табиатта истеъмолчилик муносабатлари мустаҳкамланди, табиат бойликларининг битмас-туганмаслиги тўғрисидаги тасаввурлар пайдо бўлди. Инсон ва табиатнинг ўзаро муносабатлари муаммосига илмий ёндашишга уриниш саноат ва қишлоқ ҳўжалигини интенсив ривожлантириш афзаллигидан келиб чиққан маъмурий қарорларга тўқнаш келди. Экология сиёсати муайян босқичларга бўлинди.

8.3. Экология сиёсатининг босқичлари

Биринчи босқич вақт эътибори билан тахминан ўтиш даврига тўғри келади. У давлатнинг мамлакатда табиатдан фойдаланишнинг ташкилий ва ижтимоий-иқтисодий шакллари тар-

тибга солишга қаратилган фаол қонунчилик фаолияти билан тавсифланади. 1917 йилдан 1936 йилгача бўлган даврда бу борада умумдавлат аҳамиятига молик 25 та йирик ҳужжат қабул қилинади. Улар орасида Халқ Комиссарлари кенгаши-нинг «Ер ости тўғрисида»ги декрети (1922 йил, 30 апрель), «Ўрмон хўжалигини ташкил этиш» (1939 йил, 31 июль), «Балиқ овлашни тартибга солиш ва балиқ захираларини муҳофаза қилиш» (1935 йил, 25 сентябрь) тўғрисидаги қарорлари ва бошқа ҳужжатлар бор. Айни бир вақтда моддий маблағларнинг етишмаслиги оқибатида мамлакатда табиатдан фойдаланишни такомиллаштириш соҳасида умумдавлат аҳамиятига молик йирик амалий тадбирлар ҳаётга жорий қилинмади.

Ижтимоий-экологик сиёсатнинг иккинчи босқичи тахминан ўтган асрнинг 30-йиллари ўрталарида бошланади. У табиатдан фойдаланишни тартибга солишдаги суствашиликдан табиатни ўзгартиришнинг улкан миқёсли фаол ишларига ўтиш (қудратли гидростанциялар, кемалар қатнайдиغان ва суғориш каналлари қурилиши, ўрмон пахтазорлар барпо этиш, қўриқ ерларни шудгор қилиш) билан тавсифланади.

30 йилдан кўпроқ вақтни ўз ичига олган бу босқич мураккаб ва зиддиятли бўлган. Одамларнинг маданий фаолияти кўп ҳолларда инсоннинг табиат устидан ҳукмронлиги деган тескари талқинли ғоясига асосланди, шу боисдан бу фаолият кўпинча орқа, ўнгга қарамай табиатни бўйсундиришга йўналтирилди. Кўп жиҳатдан адабиёт, санъат, оммавий ахборот воситалари кучая бориши табиий жараёнларнинг ўзига хос хусусиятлари туфайли бундай хатти-ҳаракатларнинг оқибатлари дарҳол кўзга ташланмади, лекин бир неча ўн йиллардан кейин сезилиб қолди. Табиатдан фойдаланиш муаммоларига давлат органлари эътибори сусайиб кетди. 1937 йилдан 1966 йилгача бу ишни умумиттифоқ даражасида тартибга солиш бўйича бор-йўғи 11 та йирик ҳужжат қабул қилинди, яъни қонунчилик фаоллиги бир неча марта пасайиб кетди.

Табиатдан фойдаланиш жабҳасидаги аҳвол II жаҳон урушидан кейинги йилларда янада мураккаблашди, сабаби халқ хўжалигини тиклаш учун ғоят катта маблағ сарфлашга тўғри келди.

Ижтимоий-экологик сиёсатдаги қанғайишлар, табиатдан нуқул манфаатпарастлик билан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилишга етарли эътибор бермаслик 60-йиллар охирида қатор салбий оқибатларга олиб келди: атмосферанинг ва ички сувларнинг, айниқса, Волга дарёси, Каспий денгизининг буғланиши кучайди. Орол бир неча марта қисқарди, қишлоқ хўжалиги экинзорлари эрозияси жараёнлари кучайди, собиқ Иттифоқнинг Ев-

ропа қисмида ўрмон кесиш ваҳшиёна усул касб этди, нокондекцион ёғочдан фойдаланилмади, қазилма бойликлар конларидан оқилона фойдаланилмаслик ҳоллари пайдо бўлди ва бошқалар.

Ҳаётнинг ўзи экологик сиёсатни ўзгартириш, унинг янги босқичига ўтишни тақозо этади. Бу босқич 60-70 йиллар чегарасида намоён бўла бошлади.

Ижтимоий-экологик сиёсатнинг учинчи босқичи 1967 йилдан 1986 йиллар ва ҳозирги кунларимизгача бўлган даврни ўз ичига олади. Бу давр давлатнинг қонун чиқарувчилик фаолияти кучайиши, табиатни муҳофаза қилиш соҳасига маблағ ажратишни фаоллаштириш, табиатдан фойдаланишни бошқаришнинг марказлашган тизими шаклланиши билан тавсифланади. Шу йиллар мобайнида табиатдан фойдаланишга оид муносабатларни тартибга солувчи 70 та умумдавлат ҳужжатлар қабул қилинди.

Гарчи, оз бўлса ҳам табиатни муҳофаза қилиш соҳасига марказлашган капитал маблағ сарфлаш ҳажми ўсди. Ҳукуматнинг 1972 йил 29 декабрдаги «Табиатни муҳофаза қилишни кучайтириш ва табиат бойликларидан фойдаланишни яхшилаш тўғрисида»ги қарорига мувофиқ мамлакатни иқтисодий ва ижтимоий ривожлантириш давлат режасига табиатни муҳофаза қилиш ва табиий бойликлардан оқилона фойдаланишга бағишланган махсус бўлим кўшилиши расм бўлди. Давлат режа-лаштириш кўмитаси ҳузурида эса Табиатни муҳофаза қилиш бўлими тuzилди. Баъзи бир собиқ иттифоқдош республикаларда табиатни муҳофазалашга жавоб берадиган вазирлик ва кўмиталар ташкил этилди. Жумладан, Беларусия ва Украинада табиатни муҳофаза қилиш кўмитаси илгаридан фаолият юритиб келаётган эди.

Шу билан бирга 70-80 йиллар бошларида экологик сиёсатни амалга ошириш номигагина бўлди, бу кўп жиҳатдан мамлакатдаги турғунлик ҳолати билан «тепадан» назорат етарли бўлмаганлиги ва «қуйида» аниқ манфаатдорлик йўқлиги билан боғлиқ эди. Чунончи, Вазирлар Кенгашининг 1969 йил 21 январда қабул қилинган «Байкал кўли ҳавзаси табиий мажмуаларини сақлаб қолиш ва улардан оқилона фойдаланиш чоралари тўғрисида»ги қарори 17 йил мобайнида ҳам тўла амалга оширилмади. Табиатдан фойдаланиш муаммосига идоравий ёндашишни энгишга муваффақ бўлинмади. Бу гедротехника қурилиши масалаларида, айниқса ёрқин намоён бўлди.

Идоралар қандай бўлмасин табиатни ўзгартиришнинг улкан лойиҳаларини амалга оширишга интилишга, аниқ ижтимоий эҳтиёжларга ва қилинаётган ишларнинг экологик оқибатларига кам эътибор берди. Бунда Орол денгизининг қуриши Қора

Бўғозчўл кўлтигининг Каспий денгизидан ажралиб чиққанлиги натижасида кўкка созурилган пуллар ва ҳалокат сари бора ётган нодир табиий объект ёрқин мисолдир.

Зарарли нарсаларни атроф-муҳитга чиқариб ташлашни теклашларнинг жорий этилиши табиий муҳит сифатини илмий ва техникавий жиҳатдан асосланган ҳолда бошқариш учун шарт-шароитлар яратади. Аммо бу тадбирлар тегишли ҳажмдаги капитал маблағлар ва белгиланган пудрат билан мустаҳкамланади; уларни бажаришдан қурилиш ва монтаж қилиш ташкилотлари манфаатдорлигини таъминловчи моддий рағбатлар ҳақида ўйлаб кўрилмади.

Қисқача хулосалар

Экологик сиёсат дейилганда давлатларнинг «табиат-жамият» тизимидаги ўзаро муносабатларни тартибга солишни энг қулай ва самарали амалга оширишга йўналтирилган фаолиятни тушунмоқ лозим.

Ҳозирги даврда экологик сиёсатни ишлаб чиқишда дунёда муайян тажриба тўпланган.

Экологик сиёсат, бу жамият ва табиатни жуда ранг-баранг ўзаро алоқалар ҳолатида бошқаришнинг мураккаб ва мажмуий механизми сифатида намоён бўлади.

Бозор муносабатларига ўтиш борган сари инсон ҳуқуқларининг мутлақо янги таркибий қисми — экологик ҳуқуқни олдинги ўринга қўймоқда. Экологик сиёсат олим ва мутахассислар, давлат ва жамоат ташкилотларининг тафаккури билан ишлаб чиқилиб, қонун ҳамда меъёрларни белгиловчи ҳужжатларда мужассамлашади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Экологик сиёсат ижтимоий-иқтисодий сийёсатнинг бир кўриниши эканлиги.
2. Экологик сиёсатнинг ижтимоий-иқтисодий сиёсат билан яхлитлиги.
3. Экологик сиёсат тузилмалари қандай?
4. Экологик сиёсатнинг асосий босқичларини таърифланг.

Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида; хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. – Т.: Ўзбекистон, 1997.
2. Шодиметов Ю.Ш. Региональные проблемы социальной экологии. – Т.: Ўзбекистон, 1992.
3. Шодиметов Ю.Ш. Ижтимоий экологияга кириш. – Т.: Ўқитувчи 1994.
4. Лосев А.В., Провадкин Г.Г. Социальная экология. – М.: Владос, 1998.
5. Холмўминов Ж. Экология ва қонун. – Т.: Адолат, 2000.
6. Камаров В.Д. Социальная экология. – Л., 1990.
7. Маркович Д.Ж. Социальная экология. – М.: Просвещение, 1991.
8. Багинская Г.А. Основы социозкологии. – Л., 1993.
9. Коробкин В.И. Экология. – М., 2003.
10. Миллер Т. Жизнь в окружающей среде. – М.: Пангея, 1993.

ИЖТИМОЙ-ЭКОЛОГИК ЙЎНАЛТИРИЛГАНЛИК

9.1. Ижтимоий-экологик тафаккурнинг аҳамияти

Экологик тафаккур назарий ва амалий фаолиятда, ижтимоий-экологик жараёнларни бошқаришда, табиатни муҳофаза қилиш муаммоларини ҳал этишда дунё миқёсида умуминсоний нуқтаи назардан ёндашиш қонун-қоидаларига амал қилиш, демакдир. Ҳар хил миқёсдаги ходимларнинг экологик йўналтирилганлиги экология муаммоларининг байналминал тавсифини чуқур тушуниш заруриятини ҳам ўз ичига олади. Экология муаммоларининг миллий чегараси йўқ, у тобора кўпроқ минтақаларни қамраб олмақда. Мазкур муаммоларни ҳал этиш учун барча халқ ва миллатлар куч-қайратларини уйғунлаштириш зарур. Табиатни муҳофаза қилиш фаолиятида ижтимоий соҳани ривожлантиришга кескин бурилиш зарурлигини тушуниб етиш ҳукумат ва давлатлар ижтимоий-экологик йўналтирилганлигининг энг муҳим томонидир. Афсуски, давлат органлари ва маҳаллий бошқарув ташкилотларининг анчагина қисми ишида ана шундай йўналтирилганлик рўй бермаётир. Амалиётнинг кўрсатишича, мавжуд ижтимоий тузилмалар ижтимоий-экологик муаммоларни ҳал этиш масаласида ҳали ҳам сусткашлик қилмоқдалар.

Ижтимоий-экология муаммоларига энг муҳим ижтимоий-сиёсий иш деб қараш, табиатни муҳофаза қилиш муаммоларини олдиндан билиш ва тўғри ҳал этиш рўй бериши мумкин бўлган ижтимоий-экологик зиддиятларнинг олдини олиш учун шарт-шароитлар яратиш экологик сиёсатнинг муҳим йўналишидир.

Ҳозирги замон жамиятининг ижтимоий-экологик йўналтирилганлиги кенг кўламли экология жараёнларига раҳбарлик қилиш ва бошқариш кўникмаларини шакллантириш, инсон, жамият ва табиат муносабатларини қулайлаштириш ҳамда мувозанатлаштириш муаммоларини ҳал этишни талаб этади. Экологик йўналтирилганлик бир-бири билан боғлиқ икки даражага эгадир. Биринчи даража экологик маданият кўрсаткичи бўлиши экологик тафаккур, иккинчиси, табиатни муҳофазалаш жараёнларини барча даражаларда умумдавлат даражасидан тортиб алоҳида корхонагача бевосита амалий бошқариш кўникмалари билан боғлиқ. Бу даражалар орасидаги боғлиқлик шундаки, биринчиси иккинчиси учун услубий негиздир, иккинчиси биринчисига қайтарма фаол таъсир кўрсатади. Уларнинг ҳар бирини кўриб чиқамиз.

9.2. Ижтимоий-экологик йўналтирилганлик даражалари

Ижтимоий-экологик йўналтирилганлик, даставвал жамият ва табиатнинг ривожланиш қонунларини, уларнинг коэволюциясини чуқур билишни назарда тутди. Бундай билиш инсон, жамият ва табиат ўзаро муносабатларининг илмий-материалистик қарашлари билан танишиш натижасида шаклланади. Жамият ривожининг ҳозирги бурилиш босқичида ҳам ижтимоий, ҳам табиатнинг ривожланиш объектив қонунларини диалектик бирликда, зиддиятли ва ўзаро боғлиқ ҳолатда билиб олиш лозим. Уларни амалий ҳаётда, фаолиятда, назар-эътиборда тутиш ижтимоий-экологик ривожланиш муаммоларига бир томонлама технократик ёндашиш, эскича тафаккур қилиш, ўзбошимчалик, субъективизм ва экологик нуқтаи назардан асосланмаган қарорлар қабул қилишдан халос қилади.

9.3. Ижтимоий-экологик йўналтирилганлик муаммолари

Ижтимоий-экологик йўналтирилганлик муаммолари орасида бозор (муаммо) муносабатларини назарда тутиб, экологик ривожланишни режалаштириш муҳим аҳамият касб этади. Бундай режалаштириш ҳали кўпчилик корхона ва ташкилотларда амалий ишга айланмаган. Ижтимоий-иқтисодий ривожланишни жадалаштириш зарурлиги ижтимоий-экологик режалаштиришга янги кўзгалиш касб этади. Гап ижтимоий ривожлантириш режаларига экология сиёсати вазифаларининг бутун мажмуини киритиш, режаларни моддий-техник жиҳатдан таъминлаш, табиатдан фойдаланишнинг иқтисодий механизмлари ва ҳоказоларни ишга солиш тўғрисида бормоқда.

Ижтимоий-экологик режалаштиришнинг ҳар бир даражасида меҳнат жамоасидан тортиб, умумдавлат даражасигача аҳоли саломатлиги ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш, инсоннинг ҳар томонлама ва мувозанатли ривожланиши учун шарт-шароитлар яратиш асосий ўринни эгаллаши керак. Масаланинг ҳамма томонларини қамраб олиш, аниқлик, реаллик ижтимоий-экологик режалаштиришнинг асосий қонун-қоидалари бўлиши лозим моддий бойликлар ва бошқалар ҳисобга олиниши керак.

Инсон табиати уни жамоаларга бирлашишини тақозо этади. Статистик маълумотларга кўра, мамлакатимизнинг 70% аҳолиси меҳнат жамоаларига бирлашган.

Меҳнат жамоалари, киши ҳаётининг энг кўп қисми ўтадиган жой бўлиб, инсон шахсини камол топтиришда етакчи роль

ўйнайди. Меҳнат жамоалари унда ишлаб юрган ҳар бир кишига меҳрибонлик кўрсатиб, унинг тинчлиги ва фаровонлиги тўғрисида қайғуриши шарт. Ўз навбатида, ҳар бир жамоа аъзоси ҳам бутун жамоанинг тақдири устида бош қотириши турган гап. Инсоният тарихий ривожланиш жараёнида орттирган энг катта бойлик ўзаро муносабатда бўла олишлиқдир. Бу, асосан меҳнат жамоаларида амалга оширилади. Меҳнат жамоаларида киши нафақат ишлаб чиқариш муносабатларида, балки ижтимоий ва сиёсий муносабатларда ҳам бўлади. Меҳнат жамоаларидаги руҳий ва ижтимоий муҳитларнинг соғломлиги биринчи навбатда маъмуриятнинг ўз қўли остидагиларига уларни бошқариш мақсадида қилган муносабатларига боғлиқдир. Меҳнат жамоаларининг раҳбарияти ўз хизматчи ва ишчиларига тазйиқ ўтказмаса, ундай жамоада соғлом ижтимоий муҳит бўлиши мумкин. Бунда амалдор, унга ишониб топширилган корхона ёки муассасани бошқариш чоғида, ҳар бир масала устида бир тўхтаб келишдан аввал жамоа аъзолари билан маслаҳатлашиб, ҳамма қарши ва тарафдорлар фикрини ўрганеди.

Қисқача хулосалар

Экологик тафаккур назарий ва амалий фаолиятда, ижтимоий-экологик жараёнларни бошқаришда, табиатни муҳофаза қилиш муаммоларини ҳал этишда дунё миқёсидаги умуминсоний нуқтаи назардан ёндашиш қонун-қоидаларига амал қилиш, демакдир.

Экологик йўналтирилганлик бир-бири билан боғлиқ икки даражага эгадир. Биринчи даража – экологик маданият кўрсаткичи бўлиши экологик тафаккур, иккинчиси табиатни муҳофаза қилиш жараёнларининг барча даражаларда – умумдавлат даражасидан тортиб алоҳида корхонагача бевосита амалий бошқариш кўникмалари билан боғлиқ.

Ижтимоий-экологик режалаштиришнинг ҳар бир даражасида аҳоли саломатлиги, инсоннинг ҳар томонлама ва мувозанатли ривожланиши учун шарт-шароитлар яратилиш асосий ўринни эгаллаши керак.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Ҳукумат қарорларида ижтимоий-экологияга бўлган эътибор.
2. Экологик тафаккурнинг аҳамияти нимада?
3. Экологик йўналтирилганлик нима?
4. Ижтимоий-экологик йўналтирилганлик ва бозор муносабатлари.

Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. – Т.: Ўзбекистон, 1997.
2. Горелов А.А. Экология (Курс лицей). – М.: Центр, 1998.
3. Шодиметов Ю.Ш. Ижтимоий экологияга кириш. – Т.: Ўқитувчи, 1994.
4. Лосев А.В., Провадкин Г.Г. Социальная экология. – М.: Владос, 1998.
5. Камаров В.Д. Социальная экология. – Л., 1990.
6. Маркович Д.Ж. Социальная экология. – М.: Просвещение, 1991.
7. Багинская Г.А. Основы социэкологии. – Л., 1993.
8. Коробкин В.И. Экология. – М., 2003.
9. Миллер Т. Жизнь в окружающей среде. – М.: Пангея, 1993.

Х боб

ЭКОЛОГИК ҚАЙТА ҚУРИШ КОНЦЕПЦИЯСИ

10.1. Ижтимоий-экологик вазиятнинг ёмонлашуви сабаблари

Хар қандай экологик сиёсат қабул қилинадиган ва йирик миқёсли дастурлар муайян услубий концепцияларга суяниши керак. Экологик муаммолар негизида объектив равишда мавжуд бўлган асосий зиддиятларни ҳал этиш учун шундай концепция ишлаб чиқирилиши лозимки, у хўжалик юритиш анъанавий усули билан объектив равишда мавжуд эволюция тақозоси бўлган экологик чеклашларга эга биосфера ўртасидаги зиддиятларни бартараф этишга мўлжалланган бўлиши лозим.

Масалан, қишлоқ хўжалигида минерал ўғитлар, пестицидларни ўринсиз ишлатиш. Бу гўё мелиорация нуқтаи назаридан фойдалидек, маданий ўсимликлар ҳосилдорлиги ортади, дехқончилик барқарорлиги таъминланади. Экология нуқтаи назардан эса бу зарарлидир. Чунки бунинг касофатидан кўпгина ўсимлик ва ҳайвонлар йўқолади, атроф-муҳит сифати ёмонлашади, аҳоли саломатлиги таҳлика остида қолади. Албатта, экологик вазиятнинг ёмонлашувиға фақат қишлоқ хўжалиги эмас, балки транспорт, саноат ва хўжалик фаолиятининг бошқа турлари ҳам таъсир кўрсатади. Табиатға антропоген таъсир ўтказиш биосфера экологик мувозанати бузилишиға, атроф-муҳит булғанишиға, инсон атрофидаги муҳитнинг издан чиқишиға олиб келади. Экологик-иқтисодий зиддиятнинг таъсири шундайки, анъанавий воситалар билан эришилган иқтисодий ўсиш жуда қимматға тушади, экологик орқаға кетиш рўй беради. Дехқончилик, чорвачилик, кейинчалик индустриянинг ривожланиши табиат билан ўзаро муносабатларнинг шундай қонун-қоидаларига асосланганки, биосфера экологик мувозанатининг бузилиши, атроф-муҳитнинг булғанишиға олиб келади.

10.2. Бозор муносабатлари шароитида ижтимоий-экологик қайта қуришни ривожлантиришнинг асосий йўналишлари

Ҳозирги экологик муаммоларни ташкил этувчи шу уч нарсанинғ ҳаммаси табиатдан фойдаланишнинг «неолит» қонун-қоидалари ҳосиласидирки, вақт ўтиб боргани, ижтимоий ишлаб чиқариш миқёслари ва суръатлари ўсгани сари табиий муҳитни тобора кўпроқ таназзулга олиб келди.

Буларнинг барчаси муттасил яқинлашиб келаётган «суд-ралувчи» экология бўҳрони механизмлари деб тавсифлаш мумкин. Тилга олинган сабаблар ва экология жиҳатдан еалбий та-мойилларни баргараф этиш, зарур хўжаликни юритишни «нео-метик» қонун-қоидаларининг ҳозирги замондаги маъмурий шак-лига, яъни экология муаммоларини тубдан ҳал этадиган шакл-ларини кўндаланг қўйиш зарур. Кўпгина олим ва сиёсатчилар «агар жамият ривожининг жадаллашуви зарур экологик шарт-шароитларни таъминламас экан, у ҳолда жадаллашув маълум вақтдан кейин муқаррар равишда секинлашув билан алмаша-ди, ижтимоий ҳаёт, ҳатто тўхтаб ҳам қолиши мумкин», деб ҳи-соблайдилар. Шу боисдан жадаллашув стратегияси атрофдаги табиий муҳит шарт-шароитлари ва омилларини «ташқи тарзда» ҳисобга олмай, балки уни ижтимоий-иқтисодий жабҳа билан ҳамбарчас боғланган жуда муҳим таркибий экологик қисм си-фатида ўз ичига олиши зарур. Ҳам ижтимоий соҳанинг, ҳам биосферанинг мувофиқлашиш-мослашиш имкониятлари ва механизмларидан фойдаланиш муҳимдир. Зеро, инсоннинг та-биатга хўжалик мақсадларида дахл қилиши табиатдан фойда-ланиш «неометик» қонун-қоидаларининг формациялардан фор-мацияга ўтиши, биосферада моддаларнинг айланиши негизида ётувчи озик-овқат занжирлари бузилишига, эволюция натижа-сида ташкил топган биогеоценоз бир бутунлиги ва барқарорли-гининг вайрон бўлишига олиб келади. Бу зиддиятни ҳал этиш ишлаб чиқарувчи кучларни янада ривожлантириш имконияти-ни очади ва пировардида инсониятнинг узлуксиз таррақиётини таъминлайди. Бунинг учун эса табиатдан узлуксиз таррақиётни талаб қилади. Экологик қайта қуриш ўз моҳиятига кўра, инқ-илобийликда ижтимоий-иқтисодий қайта қуришдан кам бўл-маслиги керак, негаки агар тўғридан-тўғри айтиладиган бўлса, нафақат мамлакатда бир неча йиллар мобайнида тўпланиб келган хўжасизликни, балки бутун инсоният минг йиллаб қўл-лаб келган қонун-қоидаларни ҳам синдириб ташлашга тўғри келади. Бу ижтимоий қайта қуришга нисбатан анча мураккаб-роқ ва узоққа чўзиладиган қайта қуришдир.

10.3. Экологик қайта қуриш концепцияси

Экология муаммоларини ҳал этиш тизимли-мажмуий ён-дашишдан иборатдир. Бундай ёндашиш иқтисодиёт ва эколо-гияни бир бутун қилиб боғлайди. Бунда ҳар томонлама интен-сив ривожланиш йўлига ўтиш энг муҳим дастак бўлади. Ри-вожланишнинг ҳар томонлама интенсив йўлга ўтиши, унинг

иқтисодий рағбалантиришни шакллантириш, бундай ривожланишнинг сифат омиллари ва манбаларини ишга солиш ижтимоий ишлаб чиқариш самарадорлигини янада оширишга, аҳолининг барча оқилона эҳтиёжларини қондиришга олиб келади.

Иқтисодиёт тармоқларини ривожлантириш, корхонларни жойлаштириш тарихлари, халқ хўжалиги режалари ва уларни амалга оширишнинг узоқ муддатли башоратлари ва йўналишлари ишлаб чиқаришда мажмуийлашган саноат ва қишлоқ хўжалиги технология жараёнларини устун ривожлантиришни кўзда тутиш зарурлиги экологик қайта қуришнинг муҳим хусусиятидир.

Коэволюция шароитларида интенсивлаш ижтимоий тараққиётнинг экологик қайта қуриш билан қўшилиши муҳимдир. Экологик фаолиятнинг оқилона стратегияси энг кам зарурат, атроф-муҳит ичида энг кам эҳтиёжни қаноатлантиришга, чиқитсиз ёки кам чиқитли технологияларни ишлаб чиқаришнинг атроф-муҳитни сақлаш имконини берадиган ҳар хил биқиж экологик даврларини жорий этишга йўналтирилади.

Қисқача хулосалар

Ҳар қандай экологик сиёсат, қабул қилинадиган ҳар қандай узоққа мўлжалланган ва йирик миқёсли дастурлар муайян услубий концепцияларга суяниши керак.

Агар жамият ривожининг жадаллашуви зарур экологик шарт-шароитларни таъминламас экан, у ҳолда жадаллашув маълум вақтдан кейин муқаррар равишда секинлашув билан алмашади, ижтимоий ҳаёт ҳатто тўхтаб ҳам қолиши мумкин.

Экологик-иқтисодий зиддиятнинг таъсири шундайки, анъанавий воситалар билан эришилган иқтисодий ўсиш жуда қимматга тушади, экологик орқага кетиш рўй беради.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Бозор муносабатлари шароитида ижтимоий-экологик қайта қуришнинг асосий йўналишлари нималардан иборат?
2. Экологик қайта қуриш концепцияси нима?
3. Экологик вазиятнинг ёмонлашув сабаблари нимада?
4. Экологик ривожлантириш йўллари ни айтинг.

Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. – Т.: Ўзбекистон, 1997.
2. Горелов А.А. Экология (Қуре лицей). М., Центр.1998.
3. Шодиметов Ю.Ш. Региональные проблемы социальной экологии. - Т.: Ўзбекистон, 1992.
4. Шодиметов Ю.Ш. Ижтимоий экологияга кириш. - Т.: Ўқитувчи, 1994.
5. Лосев А.В., Провадкин Г.Г. Социальная экология. – М.: Владос, 1998.
6. Камаров В.Д. Социальная экология – Л., 1990.
7. Маркович Д.Ж. Социальная экология. – М.: Просвещение, 1991.
8. Багинская Г.А. Основы социозкологии. – Львов, 1993.
9. Миллер Т. Жизнь в окружающей среде. – М.: Пангея, 1993.

XI боб

ЭКОЛОГИЯНИНГ ИЖТИМОЙ-ИҚТИСОДИЙ СОҲАСИ

II.1. Табиий ресурслардан оқилона фойдаланишнинг аҳамияти

Инсон дунёга келгач, кўз очиб табиатни кўради, унинг сўлим бағрида ўсади, улғаяди ва ҳаёт кечиради. Шунинг учун ҳам «табиатни инсоннинг онаси» деймиз.

1992 йил 8 декабрда қабул қилинган Конституциямизнинг 55-моддасида «Ер, ер ости бойликлари, сув, ўсимликлар ва ҳайвонот дунёси ҳамда бошқа табиий захиралар умуммиллий бойликлардир, улардан оқилона фойдаланиш зарур ва улар давлат муҳофазасидадир», — деб кўрсатилган.

Демак, табиатни муҳофаза қилиш, экологик талабларга ҳар доим риоя этиш ва экологик ҳалокатларнинг олдини олиш мустақил давлатимизнинг социал-ижтимоий, ҳуқуқий масаласи бўлибгина қолмай, балки экологик сиёсатнинг асосига айланиши лозим. Чунки, ушбу муаммонинг ортида бутун мустақил давлатимиз, миллатнинг тақдири ётибди.

Юртбошимизнинг «Экология ҳозирги замоннинг кенг миқёсдаги кескин ижтимоий муаммоларидан биридир. Уни ҳал этиш барча халқларнинг манфаатларига мос бўлиб, цивилизациянинг ҳозирги куни ва келажаги кўп жиҳатдан ана шу муаммонинг ҳал қилинишига боғлиқдир», — деб таъкидлаганлари ҳаммамизга катта масъулият юклайди. Шунинг учун ҳам республикамизда мустақиллигимиздан кейин Олий Мажлис сессиясида қабул қилинган «Табиатни муҳофаза қилиш», «Сув ва сувдан фойдаланиш», «Алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар», «Ер ости бойликлари», «Ўсимликлар дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш», «Ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш», «Ер кодекси», «Ер кадастри», «Ўрмон тўғрисида» ги кодекс ва қонунлар ушбу муаммоларни ҳал этишга қаратилгандир.

Айниқса, Марказий Осиё давлатларида табиатни муҳофаза қилишга оид қонунчилик ривожланмоқда ва такомиллашмоқда, генофондни барқарор ривожлантиришни сақлаб қолишни, табиий ресурслардан оқилона фойдаланишни таъминлайдиган ҳамда фуқароларнинг мақбул атроф-муҳитга бўлган ҳуқуқини кафолатлайдиган халқаро конвенциялар, шартнома ва битимларга қўшилиш жараёни давом этмоқда.

11.2. Сув ресурсларидан фойдаланиш

Ўзбекистон Республикасида 1993 йил 6 майда «Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида» ги Қонун қабул қилинган.

Сувга доир муносабатларни тартибга солиш, аҳоли ва халқ хўжалиги эҳтиёжлари учун сувдан оқилона фойдаланиш, сувга зарарли таъсирнинг олдини олиш ва уни бартараф қилиш, сув объектларининг ҳолатини яхшилаш, шунингдек, сувга доир муносабатлар соҳасида корхоналар, муассаса ва ташкилотлар, деҳқон хўжаликлари ва фуқароларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ана шу қонун вазифасидир.

Хўш, Ўзбекистонда давлат сув фонди ва унга эгаллик масаласи қонунчиликда қандай ҳал этилган?

Бу масала Ўзбекистон Республикасининг «Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида»ги Қонунда батафсил баён этилган. Қонуннинг 4-моддасига биноан, Ўзбекистон Республикасининг ягона давлат сув фонди: дарёлар, кўллар, сув омборлари, бошқа ер усти сув хавзалари ва сув манбалари, канал ва ҳовузларнинг сувлари, ер ости сувлари, музликлардан иборатдир.

Давлатлараро дарёлар – Амударё, Сирдарё, Зарафшон дарёси, Орол денгизи ва бошқа дарёларнинг сувларидан фойдаланиш давлатлараро битимларда белгилаб берилади.

Сув – Ўзбекистон Республикасининг давлат мулки, умуммиллий бойлик ҳисобланади, сувдан оқилона фойдаланиш лозим бўлиб, у давлат томонидан қўриқланади.

11.3. Ер ресурсларидан оқилона фойдаланиш

Ер ресурсларидан оқилона фойдаланиш ва уни муҳофаза қилиш, ер билан боғлиқ барча муаммолар 1998 йил 30, апрелда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг «Ер кодекси» асосида ёригиб берилган.

«Ер кодекси»да унинг мақсади ҳамда вазифалари асосий тамойиллар ер муносабатларини тартибга солиш соҳасидаги Вазирлар Маҳкамасининг, вилоятлар, Тошкент шаҳар, туман ва шаҳарлар ҳокимияти органларининг ваколатлари, ер захиралари манбалари, ер участкалари, ер тузишнинг вазифалари ва мазмуни, ер мониторинги, давлат ер кадастри тушунчалари билан ҳам танишиш мумкин.

Шунингдек, республикада ерга бўлган мулкчилик, юридик ва жисмоний шахсларнинг ер участкаларига бўлган ҳуқуқлари, ер участкаси ижараси, ер участкаларидан иморат қуришда фойдаланиш тартиби, ер учун ҳақ тўлаш, ер участкалари бериш ва давлат рўйхатига олиш тартиби, ер участкаларига бўлган ҳуқуқларни бекор қилиш ҳоллари ва унга бўлган ҳуқуқларнинг кафолатларига ҳам эътибор берилган.

Шу билан бирга, ерларни муҳофаза қилиш, экологик талаблар, улардан оқилона фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилишни иқтисодий рағбатлантириш, муҳофаза устидан давлат назоратини олиб бориш тартиби, ердан фойдаланувчи ва ер эгаларига етказилган зарар ўрнини қоплаш ҳамда ер тўғрисидаги қонун ҳужжатларини бузганлик учун юридик жавобгарлик масалалари ҳам ёритилган.

«Ер кодекси» нинг 28-моддасига кўра, Ўзбекистон Республикасида ердан фойдаланганлик учун ҳақ тўланади. Ўз эгалигида ва фойдаланишида ҳамда мулкида ер участкалари бўлган юридик ва жисмоний шахслар ер учун ҳақ тўлайдилар. Ер учун ҳақ ҳар йили тўланадиган ер солиғи шаклида олинади. Унинг миқдори ер участкасининг сифати, жойлашиши ва сув билан таъминланиш даражасига қараб белгиланади. Олинadиган ҳақ олдиндан белгиланади.

Ер солиғининг ставкалари, уни ҳисоблаш ва тўлаш тартиби қонун ҳужжатлари билан белгиланади.

Ер участкалари ижарага берилганда ер учун ҳақ ижара ҳақи шаклида олинади, унинг миқдори тарафларнинг келишувига мувофиқ белгиланади, лекин у ер солиғи ставкасининг бир бараваридан кам ва уч бараваридан кўп бўлмаслиги керак. Ердан қишлоқ хўжалиги эҳтиёжлари учун фойдаланилган тақдирда унинг учун ҳақ ер солиғи ставкасининг бир баравари миқдоридан белгиланади.

Ер остидан фойдаланганлик учун солиқ тўлаш ва унинг тартиби масалаларига Ўзбекистон Республикаси «Солиқ кодекси»да алоҳида эътибор берилган, унинг III бўлими айнан ана шунга бағишланган.

Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлиги ва Давлат солиқ қўмитаси 1997 йил 15 декабрда қабул қилган ҳамда Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан 1998 йил 29 январда рўйхатдан ўтказилган «Ер остидан фойдаланганлик учун солиқни ҳисоблаш ва тўлаш тартиби тўғрисида» ги йўриқнома ҳамда Ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлиги ва Давлат Солиқ қўмитасининг 1998 йил 3 мартдаги «Ер остидан фойдаланганлик учун солиқ ставкалари тўғрисида»ги тушунтириш хати ҳам масалага ойдинлик киритувчи ҳужжатлар қаторга киради. Масалан: «Ер остидан фойдаланганлик учун солиқни ҳисоблаш ва тўлаш тартиби тўғрисида» ги йўриқнома Ўзбекистон Республикаси «Солиқ кодекси» га мувофиқ ишлаб чиқилган ва ер остидан фойдаланганлик учун солиқни ҳисоблаш ва бюджетга тўлаш тартибини белгилайди.

Сув ресурсларидан фойдаланганлик «Солиқ солиш» масаласи Ўзбекистон Республикаси «Солиқ кодекси» талаби асосида ва Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари ҳамда бошқа меъёрий ҳужжатлар билан тартибга солинади.

«Солиқ кодекси» нинг 16-моддасига кўра, ўз фаолиятида бевосита сувдан фойдаланувчи юридик шахслар сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқ тўловчилардир.

Қисқача хулосалар

Табиатни муҳофаза қилиш, экологик талабларга ҳар доим риоя этиш, экологик ҳалокатларнинг олдини олиш мустақил республикаимизнинг ижтимоий-иқтисодий, ҳуқуқий масаласи бўлибгина қолмай, балки ижтимоий экологиянинг асосига айланиши лозим.

Республикаимизда мустақилликка эришгандан кейин Олий Мажлис сессиясида қабул қилинган «Табиат ресурсларини муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонун ва қонун ости ҳужжатлари юқоридаги муаммоларни ҳал этишга қаратилгандир.

Сув – Ўзбекистон Республикасининг давлат мулки, умуммиллий бойлик ҳисобланади ва давлат томонидан қўриқланади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Табиатдан оқилона фойдаланиш зарурати нимадан келиб чиқади?
2. Сув ресурсларидан фойдаланиш ҳолати қандай?
3. Ер ресурсларидан қандай фойдаланилмоқда?
4. Табиий ресурслардан фойдаланганлик учун ҳақ тўлаш масалаларининг моҳияти нимадан иборат?

Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. – Т.: Ўзбекистон, 1997.
2. Горелов А.А. Экология (Курс лицей). – М.: Центр, 1998.
3. Шодиметов Ю.Ш. Ижтимоий экологияга кириш. – Т.: Ўқитувчи, 1994.
4. Лосев А.В., Провадкин Г.Г. Социальная экология. М.: Владос, 1998.
5. Холмўминов Ж. Экология ва қонун. – Т.: Адолат, 2000.
6. Камаров В.Д. Социальная экология. – Л., 1990.
7. Маркович Д.Ж. Социальная экология. – М.: Просвущение, 1991.
8. Багинская Г.А. Основы социэкологии. – Л., 1993.
9. Коробкин В.И. Экология. – М., 2003.

ИЖТИМОИЙ-ЭКОЛОГИК МУАММОЛАРНИ ҲАЛ ЭТИШДА ФАН ВА ТЕХНИКАНИНГ ЎРНИ

12.1. Ижтимоий-экологик муаммоларни ҳал этишда фан ва техникадан фойдаланиш самарадорлигини ошириш муаммолари

Ҳозирги даврда экологик муаммоларни ҳал этишда фан ва техникадан фойдаланиш Марказий Осиё минтақасида ҳам муайян даражада ривож топди.

Республикамизнинг илмий марказлари томонидан саноат ишлаб чиқариши, қишлоқ ва коммунал хўжалиги доираларида табиатдан оқилона фойдаланиш ва атроф-муҳитни муҳофаза-лаш бўйича энг муҳим муаммоларни ҳал этишнинг ҳар хил вариантлари ишлаб чиқилди. Бунда республикадаги илмий-техникавий ва табиий-иқтисодий куч-қудратнинг аниқ имкониятлари ҳисобга олинди.

Республика ишлаб чиқарувчи кучларини ўрганиш кенгаши томонидан атроф-муҳит инфосланишининг ижтимоий-иқтисодий оқибатлари ва уларни пасайтириш чоралари аниқланди, табиатни муҳофаза қилиш йўлларини амалга ошириш учун сарфланадиган капитал маблағларга бўлган эҳтиёжлар ҳисоб-ки-тоб қилинди, атмосфера ҳавосини булғаш натижасида етказилган иқтисодий зарарни аниқлаш бўйича минтақавий-услубий тавсиялар ишлаб чиқилди, минтақавий хўжалик ҳисоби шароитларида табиий бойликларга нисбатан хусусий мулкчилик муносабатлари, табиий бойликлар ва атроф-муҳитдан оқилона фойдаланиш ишида корхона, ташкилотлар ва алоҳида фуқароларнинг ҳуқуқи ва масъулиятлари масалалари кўриб чиқилди.

Республикамиз Фанлар Академияси Тупроқшунослик ва агрокимё институтида ювилиб кетган тупроқлар ҳосилдорлигини ошириш ва уларни емирилишдан муҳофаза қилишга қаратилган тадбирлар мажмуи ишлаб чиқилди. Тупроқшунослик ва агрокимё институти билан бир қаторда бу соҳада Республика Фанлар Академиясининг Қорақалпоғистон бўлими илмий муассасалари ва Урта Осиё ўрмон хўжалиги илмий-тадқиқот институти ҳам муайян ишлар олиб борди. Ўзбекистон ғарбидаги тупроқ ва тупроқ қопламаси эволюциясини мажмуий ўрганиш амалга оширилди, туз тўпланишининг асосий қонуниятлари аниқланди, Орол денгизи қуриган тубини фотомелиорациялаш усуллари ишлаб чиқилмоқда.

Амалда экологиянинг барча муаммолари бевосита ёки билвосита Оролга дахлдордир ва уларни бутун Орол денгизи хавзаси бўйича мажмуий равишда қараб чиқиш зарур. Бу хавзага Марказий Осиё республикалари ва Қозоғистон худудлари, шунингдек, Афғонистон худудининг бир қисми киради.

Экологик муаммоларни ҳал этишда фан ва техникадан фойдаланиш самарадорлиги кўп жиҳатдан атроф-муҳитни муҳофаза қилишга ёндашишнинг бир бутунлигига боғлиқ. Бундай ёндашиш давлат миқёсидаги фан-техника дастурларини ишлаб чиқиш вазифасини кўндаланг қилиб қўяди. Уларни амалга ошириш, табиатдан фойдаланишни қулайлаштириш учун қуйидаги талабларни бажариш лозим:

- тезлиги юқори, экологик жиҳатдан тоза транспорт;
 - экологик жиҳатдан тоза энергетика;
 - металлургия ва кимёвий бойликларни тежовчи, экологик жиҳатдан тоза жараёнлар;
 - истиқболли материаллар ва бошқалар.
- Экологик муаммолар бўйича Давлат фан-техника дастури ишлаб чиқилган бўлиб, у тўрт йўналишни ўз ичига олади:
- табиатдан самарали фойдаланишнинг иқтисодий ва ҳуқуқий асослари;
 - экологик меъёрлаштириш;
 - табиатни муҳофаза этиш ва табиий бойликлардан фойдаланишни муҳофаза қилиш тизими ва уни такомиллаштириш;
 - атроф-муҳитни муҳофазалаш ва табиий биодиклардан оқилона фойдаланишни илмий-техникавий жиҳатдан таъминлаш.

12.2. Табиатдан фойдаланиш ва ижтимоий-экологик муносабатларни ривожлантириш муаммолари.

Табиатдан фойдаланиш ва атроф-муҳитни муҳофаза қилишни қулайлаштириш соҳасида асосли ва амалий-илмий тадқиқотларни интенсив ривожлантирмай туриб, ноосферани, инсон ва жамиятнинг табиатга оқилона муносабати соҳасини таъминлаб бўлмайди. Аммо бундай тадқиқотларга ҳали етарлича эътибор берилмаётир.

Табиатдан фойдаланиш ва атроф-муҳитни муҳофазалашнинг илмий асосланган, мувозанатлашган стратегиясини ишлаб чиқиш жуда зарур бўлиб қолди. Бундай стратегияни шакллантириш тегишли назарий ишланмаларни ривожлантиришни талаб қилади. Эътиборни экологик муаммоларни бартараф этишга қаратиш фавқулудда муҳимдир. Экологик бўҳрон ва ҳалокатларнинг олдини олиш учун булар ҳақида чуқур билимга эга

бўлиш, экотизимнинг бузилган муносабатларини тиклаш талаб этилади.

Биосфера жараёнларини ўрганиш ва табиатни муҳофаза-лашнинг илмий тавсияларини ишлаб чиқиш учун фанлараро мажмуий масалалар тарихини ўз ичига олган тадқиқотлар, ай-ниқса, муҳимдир.

Ҳозирги даврда экологик муаммолар кескинлашуви, шу-нингдек, чиқиндиларни зарарсизлантириш тизимлари қувватла-рини оширишдан чиқиндиси кам технология жараёнларига ва чиқиндисиз ишлаб чиқаришларга сифат жиҳатидан ўтиш масъ-улиятини юклайди.

Кўпгина ҳудудларда табиат бойликларидан исрофгарона фойдаланиш, чиқиндиларни кўп ҳосил қиладиган ишлаб чиқа-риш кенг ёйилган эди. Ўтган асрнинг 90-йилларнинг бошлари-да собиқ Иттифоқда ишлаб чиқарилган бир сўмлик маҳсулот ҳисобига 35 кг дан ортиқ чиқинди, шу жумладан, 0,12 кг газси-мон, 24 кг суюк ва 11 кг қаттиқ моддалар тўғри келган эди.

Баъзи ҳолларда экологияга доир кўпгина тармоқ ишлан-малари ўз ишлаб чиқаришини «оппоқ» қилиб кўрсатишга, иш-лаб чиқариш чиқитлари зарарсизлигини исботлашга, табиатни асраб авайлаш технологиясининг техник-иқтисодий жиҳатдан самарасизлигини исботлашга қаратилган.

12.3. Табиатни муҳофазалашда тармоқлараро мажмуий ишланмаларни йўналтириш муаммолари

Мамлакатимиз минтақаларида мавжуд бўлган табиатни муҳофазалаш меъёрлари мажмуий етарли даражада мукаммал эмас. Меъёрни ишлаб чиқувчилардан кўпчилигининг фаолияти кели-шилган услубий асосга эга эмас ва мувофиқлаштириб турилмайд-ди. Табиатни муҳофазалаш меъёрлари ва қондалари 800 дан зиёд ҳужжатларда бўлак-бўлак бўлиб ётибди, уларнинг 80%идан ор-тиғи тавсия тавсифидадир. Уларнинг аксарияти ўтган асрнинг 90-йиллардаги санитария-гигиена тадқиқотлари асосида ишлаб чиқилган бўлиб, кўпгина аниқлашликларни талаб қилади.

Табиатдан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилиш соҳалари бўйича тугалланган илмий техника ишланмалари бўлишига қара-май, улар амалиётга жуда суст жорий қилинмоқда. Табиатдан фойдаланишни бошқаришнинг иқтисодий омиллари ҳали иш-лаб чиқилмагани сабабли кам чиқитли илғор технология жара-ёнларини жорий этишда ҳамон корхоналарнинг ташаббуси су-стлиги бу соҳадаги ишлар тез суръатлар билан ривожланишига тўсқинлик қилмоқда.

Ҳозирги кунда фан ва техника ютуқларига таяниб, янги халқ хўжалиги объектларини технологик лойиҳалаштириш ва қуриш учун меъёрлаш базаси ночорлиги мавжуд ишланмаларни жорий этишга тўғаноқ бўлиб турибди.

Республикамизда табиатдан фойдаланиш ва уни муҳофазалаш бўйича тадқиқот ва ишланмаларнинг баъзи бир йўналишларида ишлар ғоят жадал олиб борилмоқда. Ишлаб чиқаришдаги авариялар ва мураккаб технологияларининг жорий этилиши техника воситаси ва технология жараёнлари хавфсизлигини таъминлаш бўйича тадқиқотларнинг янги йўналишлари ривожланишига олиб келди. Технологик таваккалчиликни тадқиқ этиш Чернобиль фалокатидан кейин айниқса фаоллашди. Таваккалчиликни таҳлил қилишнинг натижавий маълумотларига асосланган қарорлар қабул қилиш ва ишлаб чиқариш объектлари жойлаштирадиган ерларни аниқлашда ва шунингдек, экологик нуқтани назардан хавфли моддалар ва ашёларни ташиш ҳамда сақлашни ташкил этишда катта аҳамиятга эгадир.

Мамлакатимизда мустақиллик йилларда минерал хомашёлардан фойдаланишда мажмуалилик алоҳида аҳамият касб этмоқда. Бу қийин бойитиладиган маъданларни қайта ишлашнинг янги усулларини яратишни талаб этди. Қўшма-кимёвий металлургия усулларини энг истиқболли кашфиётлар сирасига киритиш лозим. Масалан, гидрометаллургияда суюқ ваннада эритиш, кислород-алангани эритиш технологиялари ишлаб чиқилган. Маъдан хомашёсини қайта ишлашнинг сульфат маъданларини магнитлаштириб пишириш, сульфатли темир ва кабелни магнитли сепарация қилиш ва бошқа илғор усуллари яратилган.

Қишлоқ хўжалигини олиб боришда экология талабларини ҳисобга олиш борасида амалий тадқиқотлар ривожланмоқда. Масалан, қишлоқ хўжалик экинларини зараркунанда ва касалликлардан муҳофаза қилишнинг биологик усулларини қўллаш 1988 йилда янада ривож топдики, бу ўсимлик ва ҳайвонот дунёси, инсон саломатлиги учун зарарли пестицидлар қўллашни камайтириш имконини беради.

Трихограмма зотидан бўлган энтомофаглар ўсимликларни муҳофазалаш биологик усуллари орқали муҳофаза қилинадиган майдонларнинг 70-80%да қўлланилади. Трихограмма дон ва сабзавот экинлари, кўп йиллик ўтларни қийратадиган тангача қанотлиларга, шунингдек, боғ ва узумзорларда олма куртлари ва барглари бужмайишига қарши курашда қўлланилади. Мамлакатда галла куюси тухумларида трихограммаларнинг бир қанча турларини етиштирувчи 750 механик линиялар ишлаб турибди. Бошқа табиий субстратлар ҳам тадқиқ этилмоқда. Трихограммаларни ўз вақтида қўллаш ҳосил кўпайишини таъминлайди.

Атмосфера таркибидаги озон, унинг ҳаракати ва келиб чиқишини ўрганиш бўйича тадқиқотлар ўтказилди. Хлор, фтор, фреонлар, азот оксидлари, сув буглари ва бошқа моддаларнинг озонга бўлган таъсири ўрганилди. Бу моддаларнинг ўзи 20-40 км баландликда озон қатлами бузилишини тезлаштирувчи катализаторлар ҳисобланади ёки стратосферада шундай катализаторлар пайдо бўлишига олиб келади. Антарктида тепасида «озон туйнуғи» ҳосил бўлиш механизмини ўрганишга муайян ҳисса қўшилди.

Биосфера қўриқхоналари назарий асослари ва уларни амалда барпо этиш катта илмий аҳамиятга эга бўлди. Уларда атроф-муҳитнинг аҳволини ўрганиш, ҳайвон ва ўсимликларнинг генофондини сақлаш, мажмуий шароит мониторингига учун техника воситалари, илмий ва техникавий асослар ҳамда тизимларни такомиллаштириш, ер устидаги станциялар, аэрокосмик кузатишлар ва хариталаштириш маълумотлари асосида атроф-муҳит ҳолатини ўрганиш таъминланади.

Қисқача хулосалар

Республикамизнинг илмий марказлари томонидан саноат ишлаб чиқариши, қишлоқ ва коммунал хўжалиги доираларида табиатдан оқилона фойдаланиш ва атроф-муҳитни муҳофазалаш билан боғлиқ энг муҳим муаммоларни ҳал этиш имкониятини берувчи ҳар хил вариантлар ишлаб чиқилди.

Экологик муаммоларни ҳал этишда фан ва техникадан фойдаланиш самарадорлиги кўп жиҳатдан атроф-муҳитни муҳофаза қилишга ёндашиш ва бу ёндашувнинг бир бутун бўлишига боғлиқдир.

Ҳозирги кунда фан ва техника ютуқларига таяниб, янги халқ хўжалиги объектларини технологик лойиҳалаштириш ва қуриш учун меъёрлаш базасининг суслиги мавжуд ишланмаларни жорий этишга тўғаноқ бўлиб турибди, аммо баъзи бир йўналишларда ишлар ғоят жадал олиб борилмоқда.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Экологик муаммоларни ҳал этишда фан ва техникадан фойдаланиш самарадорлигини оширишнинг асосий йўналишлари нималардан иборат?

2. Табиатдан фойдаланиш ва ижтимоий-экологик муносабатлар риволанишини қандай тушунасиз?

3. Табиатни муҳофазалашда тармоқлараро мажмуий ишланмаларни биласизми?

4. Ижтимоий-экологик муаммоларни ҳал этишда фан ва техниканинг ўрни қай даражада?

Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. – Т.: Ўзбекистон, 1997.
2. Горелов А.А. Экология (Курс лекций). – М.: Центр, 1998.
3. Шодиметов Ю.Ш. Региональные проблемы социальной экологии. – Т.: Ўзбекистон, 1992.
4. Шодиметов Ю.Ш. Ижтимоий экологияга кириш. – Т.: Ўқитувчи, 1994.
5. Лосев А.В., Провадкин Г.Г. Социальная экология. – М.: Владос, 1998.
6. Холмўминов Ж. Экология ва қонун. – Т.: Адолат, 2000.
7. Камаров В.Д. Социальная экология. – Л., 1990.
8. Маркович Д.Ж. Социальная экология. – М.: Просвещение, 1991.
9. Багинская Г.А. Основы социозкологии. – Л., 1993.
10. Коробкин В.И. Экология. – М., 2003.
11. Миллер Т. Жизнь в окружающей среде. – М.: Пангея, 1993.
12. Протасов В.Ф., Молчанов А.В. Экология здоровье и природопользование в России. – М.: Финансы и статистика, 1995.
13. Равель П., Равель Ч. Среда нашего обитания. – М.: Мир, 1995.
14. Атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш. (Қонунлар ва норматив ҳужжатлар). – Т.: Адолат, 2002.
15. Воронков Н.А. Экология общая, социальная, прикладная. – М., 2002.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. – Т.: Ўзбекистон, 1997.
2. Горелов А.А. Экология (Курс лицей). – М.: Центр, 1998.
3. Шодиметов Ю.Ш. Региональные проблемы социальной экологии. – Т.: Ўзбекистон, 1992.
4. Шодиметов Ю.Ш. Ижтимоий экологияга кириш. – Т.: Ўқитувчи, 1994.
5. Лосев А.В., Провадкин Г.Г. Социальная экология. – М.: Владос, 1998.
6. Холмўминов Ш.Р. Экология ва қонун. – Т.: Адолат, 2000.
7. Камаров В.Д. Социальная экология. – Л.: 1990.
8. Маркович Д.Ж. Социальная экология. – М.: Просвещение, 1991.
9. Багинская Г.А. Основы социозкологии. – Л., 1993.
10. Коробкин В.И. Экология. – М., 2003.
11. Миллер Т. Жизнь в окружающей среде. – М.: Пангея, 1993.
12. Протасов В.Ф., Молчанов А.В. Экология здоровье и природопользование в России. – М.: Финансы и статистика, 1995.
13. Равель П., Равель Ч. Среда нашего обитания. – М.: Мир, 1995.
14. Атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш. (Қонунлар ва норматив ҳужжатлар). – Т.: Адолат, 2002.
15. Воронков Н.А. Экология общая, социальная, прикладная. – М., 2002.

МУНДАРИЖА

КИРИШ.....	5
I боб. «ИЖТИМОЙ ЭКОЛОГИЯ» ФАНИНИНГ ПРЕДМЕТИ ВА МАЗМУНИ.....	6
1.1. «Ижтимоий экология» фанининг предмети.....	6
1.2. «Ижтимоий экология» фанининг шаклланиши ва ривожланиши... 7	7
1.3. «Ижтимоий экология» фанининг бошқа фанлар билан алоқаси... 9	9
1.4. «Ижтимоий экология»нинг тадқиқот доираси.....	10
1.5. «Ижтимоий экология»нинг вазифалари.....	11
Қисқача хулосалар.....	14
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	14
Асосий адабиётлар.....	14
II боб. ИЖТИМОЙ ЭКОЛОГИЯНИНГ АСОСИЙ МУАММОЛА- РИ ВА ҚОНУНЛАРИ.....	15
2.1. Ижтимоий-экологик муаммолар ва уларнинг оқибатлари.....	15
2.2. Табиий ресурслардан интенсив фойдаланиш ва бошқа усуллар орқали жамиятнинг экотизимга таъсири.....	16
2.3. Табиатда экотизимга таъсир қилувчи антропоген омилларнинг турлари ва оқибатлари.....	17
2.4. Ижтимоий экологиянинг асосий қонунлари.....	18
Қисқача хулосалар.....	21
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	21
Асосий адабиётлар.....	21
III боб. ИНСОННИНГ РИВОЖАЛИНИШИГА ИЖТИМОЙ-ЭКО- ЛОГИК ОМИЛЛАР РОЛИНИНГ ТАЪСИРИ.....	22
3.1. Жамиятнинг табиат билан ўзаро муносабатларининг ривожла- ниши ва ижтимоий-экологик муаммоларнинг пайдо бўлиши.....	22
3.2. Табиатни муҳофаза қилишнинг инсон саломатлигига ижобий таъсири.....	23
3.3. Фан-техника тараққиёти натижасида табиатнинг ўзгариши ва ижтимоий муаммолар.....	23
3.4. Инсон экологиясида ижтимоий ва ҳаётийликнинг моҳияти... 24	24
3.5. Инсон экологиясида минтақавий даража кўрсаткичлари ва улар- нинг асосий йўналишлари.....	25
3.6. Инсон экологиясида тармоқлар даражасининг хусусиятлари... 27	27
3.7. Инсон экологияси, корхона, меҳнат жамоаси даражаларининг	

хусусиятлари.....	27
Қисқача хулосалар.....	29
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	29
Асосий адабиётлар.....	29

IV боб. ИНСОННИНГ ИЖТИМОЙ-БИОЛОГИК ВА ЭКОЛОГИК ИМКОНИЯТЛАРИНИ МАЎБУЛ ҲОЛАТГА КЕЛТИРИШ МУАММОЛАРИ..... 30

4.1. Фан-техника ривожининг инсон соғлиги ва онгига руҳий-жисмоний ҳолатига таъсири.....	30
4.2. Ўзбекистон Республикаси иқтисодий тармоқларида меҳнат жараёни ва уларнинг инсон саломатлиги ва меҳнат унумдорлигига таъсири.....	32
4.3. Инсоннинг биологик ва ижтимоий мослашиши тўғрисида умумий тушунчалар.....	36
4.4. Ишлаб чиқариш муносабатлари ўзгаришининг инсон мослашишига таъсири.....	38
4.5. Инсон хасталанишининг табиий-ижтимоий шароитта мослашиш билан боғлиқлиги ва уларнинг хусусиятлари.....	39
4.6. Фан-техника тараққиёти ривожининг инсон экологиясига таъсир турлари ва вужудга келаётган муаммоларни ечиш йўллари.....	41
Қисқача хулосалар.....	43
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	44
Асосий адабиётлар.....	44

V боб. МИНТАҚАВИЙ ИЖТИМОЙ-ЭКОЛОГИК МУАММОЛАР ТУРЛАРИ ВА УЛАРНИНГ УМУМИЙ ТАСНИФИ..... 45

5.1. Минтақавий ижтимоий-экологик муаммолар ва уларга таъсир этувчи омиллар.....	45
5.2. Марказий Осиёнинг орографик тузилиши ва унинг ижтимоий экологияга таъсири.....	47
5.3. Марказий Осиё иқлими, ўсимликлари хусусиятлари ва уларнинг ижтимоий экологияга таъсири.....	48
5.4. Марказий Осиёдаги ижтимоий – экологик муаммоларнинг пайдо бўлиш сабаблари ва уларни бартараф этиш йўллари.....	53
Қисқача хулосалар.....	55
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	56
Асосий адабиётлар.....	56

VI боб. МАРКАЗИЙ ОСИЁ МИНТАҚАСИ БИОСФЕРАСИГА АНТРОПОГЕН ТАЪСИР ВА ИЖТИМОЙ-ЭКОЛОГИК МУАММОЛАР.....

НИНГ ВУЖУДГА КЕЛИШИ.....	57
6.1. Марказий Осиё минтақасининг ижтимоий-экологик ҳолатига иқтисодийнинг асосий тармоқларининг таъсири.....	57
6.2. Марказий Осиё давлатларининг ижтимоий-экологик муаммолари.....	66
Қисқача хулосалар.....	70
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	70
Асосий адабиётлар	70
VII боб. ОРОЛ ВА ОРОЛБЎЙИДА ИЖТИМОЙ-ЭКОЛОГИК ВА-ЗИЯТНИНГ КЕСКИНЛАШУВИ.....	71
7.1.Орол денгизининг қуриб бориш сабаблари.....	71
7.2.Орол денгизи ва унинг атрофидаги бугунги ижтимоий-экологик вазият.....	72
7.3.Орол денгизининг қуриб қолишига қарши олиб борилаётган чора-тадбирлар.....	73
Қисқача хулосалар.....	75
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	75
Асосий адабиётлар	75
VIII боб. «ИЖТИМОЙ ЭКОЛОГИЯ»НИНГ СИЁСИЙ СОҲАСИ... 76	
8.1.Экологик сиёсат ижтимоий-иқтисодий сиёсатнинг бир кўриниши.....	76
8.2. Экологик сиёсатнинг тузилмаси.....	77
8.3. Экология сиёсатнинг босқичлари.....	78
Қисқача хулосалар.....	82
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	82
Асосий адабиётлар	83
IX боб. ИЖТИМОЙ-ЭКОЛОГИК ЙЎНАЛТИРИЛГАНЛИК..... 84	
9.1.Ижтимоий-экологик тафаккурнинг аҳамияти.....	84
9.2.Ижтимоий-экологик йўналтирилганлик даражалари.....	85
9.3. Ижтимоий-экологик йўналтирилганлик муаммолари.....	85
Қисқача хулосалар.....	87
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	87
Асосий адабиётлар	87
X боб. ЭКОЛОГИК ҚАЙТА ҚУРИШ КОНЦЕПЦИЯСИ..... 88	

10.1. Ижтимоий-экологик вазиятнинг ёмонлашуви сабаблари.....	88
10.2. Ижтимоий-экологик қайта қуришни ривожлантиришнинг асосий йўналишлари.....	88
10.3. Экологик қайта қуриш концепцияси.....	89
Қисқача хулосалар.....	91
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	91
Асосий адабиётлар	91

XI боб. ЭКОЛОГИЯНИНГ ИЖТИМОИЙ-ИҚТИСОДИЙ АСПЕКТИ..... 92

11.1. Табиий ресурслардан оқилона фойдаланишнинг аҳамияти....	92
11.2. Сув ресурсларидан фойдаланиш.....	93
11.3. Ер ресурсларидан фойдаланиш масалалари.....	93
Қисқача хулосалар.....	95
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	95
Асосий адабиётлар	95

XII боб. ИЖТИМОИЙ-ЭКОЛОГИК МУАММОЛАРНИ ҲАЛ ЭТИШДА ФАН ВА ТЕХНИКАНИНГ ЎРНИ..... 96

12.1. Ижтимоий-экологик муаммоларни ҳал этишда фан ва техникадан фойдаланиш самарадорлигини ошириш муаммолари.....	96
12.2. Табиатдан фойдаланиш ва ижтимоий-экологик муносабатларнинг ривожлантириш муаммолари.....	97
12.3. Табиатни муҳофазалашда тармоқлараро мажмуий ишланмаларни йўналтириш муаммолари.....	98
Қисқача хулосалар.....	101
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	101
Асосий адабиётлар	102

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ..... 103

CONTENTS

INTRODUCTION.....	5
PART-I. SUBJECT AND ESSENCE OF THE COURSE OF “SOCIAL ECOLOGY”.....	6
1.1. Subject of the course of «Social ecology».....	6
1.2. Development of the course of «Social ecology».....	7
1.3. The relations of the course of «Social ecology» with other courses.....	9
1.4. Research area of «Social ecology».....	10
1.5. Tasks of the course of «Social ecology».....	11
Brief conclusions.....	14
Questions for discussion and control.....	14
Main literature.....	14
PART-II. MAIN PROBLEMS AND LAWS OF «SOCIAL ECOLOGY» ...	15
2.1. Problems of «Social ecology» and their results.....	15
2.2. Intensive utilization of natural resources and society's effects to ecosystem.....	16
2.3. Types of anthropogenic factors effecting to ecosystem and their results.....	17
2.4. Main laws of social ecology.....	18
Brief conclusions.....	21
Questions for discussion and control.....	21
Main literature.....	21
PART-III. SOCIAL-ECOLOGIC FACTORS EFFECTING TO THE DEVELOPMENT OF HUMAN.....	22
3.1. Development of the relations of society and the nature and appearance of social ecologic problems.....	22
3.2. Positive effects of nature protection to human health.....	23
3.3. Nature changes by the effects of scientific technological development and social problems.....	23
3.4. Essence of the society in human ecology.....	24
3.5. Indicators of regional stages of human ecology and their main trends.....	25
3.6. Characteristics of branches in human ecology.....	27
3.7. Characteristics of human ecology, firms and labor groups.....	27
Brief conclusions.....	29

Questions for discussion and control.....	29
Main literature.....	29

PART-IV. NORMALIZATION PROBLEMS OF SOCIAL-BIOLOGIC AND ECOLOGIC CONDITIONS OF HUMAN..... 30

4.1. Effects of technologic development to human health and physical condition.....	30
4.2. Labor process to economic branches of the Republic of Uzbekistan and their health effects to human health and labor efficiency.....	32
4.3. General concepts about biologic and social adaptation of human	
4.4. Effects of production changes to human adaptation.....	36
4.5. Relations of human sickness with natural-social conditions and their characteristics.....	39
4.6. Effects of scientific-technological development to human ecology and solving ways of appearing problems.....	41
Brief conclusions.....	43
Questions for discussion and control.....	44
Main literature.....	44

PART-V. TYPES OF REGIONAL SOCIAL-ECOLOGIC PROBLEMS AND THEIR GENERAL ESSENCE..... 45

5.1. Regional social-ecologic problems and effecting factors to them...	45
5.2. Topographic structure of Central Asia and its effects to social ecology.....	47
5.3. Central Asia climate, characteristics of crops and their effects to social ecology.....	48
5.4. Reasons for the appearance of social-ecologic problems in Central Asia and their solving ways.....	53
Brief conclusions.....	55
Questions for discussion and control.....	56
Main literature.....	56

PART-VI. ANTHROPOGEN EFFECT TO CENTRAL ASIAN BIOSPHERE AND THE APPEARANCE OF SOCIAL-ECOLOGIC PROBLEMS..... 57

6.1. Effects of main economic branches to their social ecologic condition of Central Asia.....	57
6.2. Social-ecologic problems of Central Asian countries.....	66
Brief conclusions.....	70

Questions for discussion and control.....	70
Main literature.....	70
PART-VII. ARAL AND SHARPENING OF SOCIAL-ECOLOGIC CONDITIONS OF ARAL SEA AREA.....	71
7.1. Reasons for shrinking of Aral Sea.....	71
7.2. Aral Sea and its social-ecologic condition.....	72
7.3. Fighting ways to prevent shrinking of Aral Sea.....	73
Brief conclusions.....	75
Questions for discussion and control.....	75
Main literature.....	75
PART-VIII. POLITICAL ASPECT OF «SOCIAL ECOLOGY».....	76
8.1. Ecologic policy as a view of social-ecologic policy.....	76
8.2. Structure of ecologic policy.....	77
8.3. Stages of ecologic politics.....	78
Brief conclusions.....	82
Questions for discussion and control.....	82
Main literature.....	83
PART-IX. SOCIAL-ECOLOGIC MOVEMENT.....	84
9.1. Essence of social-ecologic knowledge.....	84
9.2. Stages of social-ecologic movements.....	85
9.3. Problems of social-ecologic movements.....	85
Brief conclusions.....	87
Questions for discussion and control.....	87
Main literature.....	87
PART-X. CONCEPTION OF ECOLOGIC RE-BUILDING.....	88
10.1. Reasons for worsening of social-ecologic conditions.....	88
10.2. Main trends of the development of social-economic re-building... 88	88
10.3. Conceptions of ecologic re-building.....	89
Brief conclusions.....	91
Questions for discussion and control.....	91
Main literature.....	91
PART-XI. SOCIAL-ECONOMIC ASPECT OF THE ECOLOGY.....	92
11.1. Essence of maximal utilization of natural resources.....	92

11.2. Utilization of water resources.....	93
11.3. Issues of land resources utilization.....	93
Brief conclusions.....	95
Questions for discussion and control.....	95
Main literature.....	95

PART-XII. THE ROLE OF SCIENCE AND TECHNOLOGY IN SOLVING SOCIAL-ECOLOGIC PROBLEMS..... 96

12.1. Efficiency increasing problems of utilization of scientific-technologic problems.....	96
12.2. Natural utilization and development problems of social-ecologic problems.....	97
12.3. Directing problems in the process of nature protection.....	98
Brief conclusions.....	101
Questions for discussion and control.....	101
Main literature.....	102

LIST OF BIBLIOGRAPHY..... 103

Қулмамат АБИРҚУЛОВ,
Абдурашид АБДУЛҚОСИМОВ,
Шокир ҲАМДАМОВ

ИЖТИМОЙ ЭКОЛОГИЯ

(Ўқув қўлланма)

Нашр учун маъсул:
Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси
Адабиёт жамғармаси директори
Қурбонмурод Жумаев
Мусаввир:
Ақбарали Мамасолиев.
Муҳаррир — З.Йўлдошев
Техник муҳаррир — Ш.Тожиёв
Мусахҳис — Ж.Йўлдошев
Компьютерда саҳифаловчи — М. Ғойимназаров

Интернетдаги расмий сайтими: www.tsue.uz

Электрон почта манзили: info@tsue.uz

Теришга берилди 04.11.2003 й. Босишга рухсат этилди 20.01.2004 й.

Қороз формати 60x84 $\frac{1}{32}$. Офсет босма усулида босилди.

Нашр босма тобоғи 7. Нусхаи 500.

Буюртма № 170

Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси Адабиёт Жамғармаси нашриёти.
700000, Тошкент, Ж-Неру, 1.

«Тағарқиёт ИСН» фирмаси матбаа бўлимида чоп этилди.

Тошкент шаҳри, Белгела мавзеси, 18-б.

2576-44

60,55
A150

АБИРҚУЛОВ Қулмамат Нуржалилович — «Минтақа иқтисодиёти ва экологияси» кафедраси мудири, иқтисод фанлари доктори, профессор, Ўзбекистон Республикасида Хизмат кўрсатган фан арбоби, 2 та монография, 6 та рисола, 2 та дарслик, 4 та ўқув қўлланма, 100 дан ортиқ илмий мақолалар муаллифи.

Илмий ишларининг асосий мавзуси — агросаноат мажмуаси тармоқларининг ривожланиши ва жойлашиши, иқтисодий-экологик муаммолар.

АБДУЛКАСИМОВ Абдурашид — «Минтақа иқтисодиёти ва экологияси» кафедраси доценти, иқтисод фанлари номзоди. У 1 та рисола, 1 та ўқув қўлланма, 40 тадан ортиқ илмий мақолалар ва услубий қўлланмалар муаллифи.

Илмий ишларининг асосий мавзуси - табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш ҳамда уларни муҳофаза қилиш муаммолари.

ҲАМДАМОВ Шокирбой Ражабович — «Минтақа иқтисодиёти ва экологияси» кафедраси катта ўқитувчиси. У 1 та рисола ва 10 дан ортиқ илмий мақолалар муаллифи.

Илмий ишларининг асосий мавзуси — доривор ўсимликлардан фойдаланишнинг иқтисодий-экологик муаммолари.

